

LUNDS
UNIVERSITET

Lunds universitet

Historiska institutionen

HISS33 Masteruppsats

Seminarieledare: Elisabeth Geevers

Handledare: Erik Bodensten

VT 2023

Brödkorgen och pennfäktarna:

**Politiska anspråk på 1771–1772 års hungersnöd i
samtida, svenskt offentligt tryck**

Samuel Holmesson

Exemplaret kostar 1 Dal. 4 öre Kopparmynt.

Abstract

The Bread Basket and The Word Slingers: Political Claims to the Famine of 1771-1772 in contemporary, Swedish public Print. (2023). This master's thesis concerns itself with the subject of political usage of a societal crisis, namely the contemporary utilization of narrative renderings of the Swedish famine of 1771-1772. During the last years of the Age of Liberty in Sweden (1719-1772) political and social tension were on its peak. The two rivaling political parties, the "hats" and the "caps" fought ferociously in the Diet, while a growing discontent royalist movement was gaining momentum to eventually perform a successful *coup d'état* on the 19:th of August 1772. Simultaneously a violent socio-political struggle raged between the estates, challenging the old social hierarchies, and demanding social and civic rights for the non-noble estates. In the world of economy, a slow tectonic shift away from the old mercantilist doctrines was occurring, towards more liberal attitudes.

The continental famine of 1770-1772 struck Sweden with disastrous effect. Studying the unique public printed media that sprung up in the wake of a short period of liberal regulation in the freedom of press (1766-1774), this thesis asks how different contemporary political groups took advantage of controlling the public debate about the famine by delivering political renderings of it.

The study shows that the advocates of the caps party, the non-noble estates, together with writers advocating a dismantling of the mercantilist structures quite successfully dominated the discourse, being a bloc that to some extents overlapped, and blaming the famine on domestic social and economic structures. A narrative of the famine was used by several non-noble writers to attack and discredit the wealthy classes and nobility, by the caps to discredit the hats, and by physiocratic and liberal advocates, to discredit mercantilism, promoting deregulation of domestic agriculture, and grain trade. The hats, mercantilists and nobility did not succeed in dominating the discourse, largely acting defensively and blaming the famine on foreign circumstances, nature, inadequate domestic manufactories or farmers lacking adequate knowledge. Trying to safeguard mercantilist structures while simultaneously wanting improved harvests, they adopted an approach of advocating domestic solutions that didn't challenge the existing economic or social systems. A group of royalist writers, critical of the party-system and possibly the political constitution itself, also used a narrative of the famine to discredit the fractioning at the political top and lack of cooperation, perhaps contributing to clear the way for the eventual *coup d'état* in 1772, that put an end to the Age of Liberty in Sweden.

Nyckelord:

Hungersnöd, missväxt, frihetstiden, hattar, mössor, tryckfrihet, merkantilism, fysiokratism, näringspolitik, finanspolitik, ståndsstrid.

Titelbladets vinjett och text i fraktur är hämtade ur en satirskrift från missväxtåret 1771: Hungerstedt, Ola. (pseud.) *Disputation Om Gröt, Framgifwen Alla sina kära Landsmän til tjenst uti thenna dyra Gryn - och Mjöl-tiden, Af Ola Hungerstedt, År 1771.* Stockholm: Carl Stolpe, 1771.

Tack

Stort tack till Erik Bodensten för värdefull handledning, tålamod och givande samtal.

Innehållsförteckning

1. Inledning	1
Syfte och frågeställning.....	3
2. Historisk bakgrund	4
Hushållningen – merkantilism och reformmerkantilism	4
Hattar, mössor och rojalister	6
Den politiska utvecklingen 1765–1772	8
Hungersnöden 1771–1772	11
3. Forskningsläge	14
Forskningsläget om hungersnöden och den svenska politiken	19
Forskningsläget om frihetstidens offentliga tryck	22
4. Teori	24
5. Metod	28
Begrepp och definitioner	30
6. Källmaterial	32
Avgränsning.....	32
Urval	35
7. Analys	36
Del 1. Klass- stånds- och partikritisk debatt	36
<i>Ett bondestånd på frammarsch</i>	36
<i>Nio tiondelar mot en tiondel – egennyttan och privilegiesystemet</i>	40
<i>Ett ansvar att bidra</i>	45
<i>Johan Gestrin och blodhundarna</i>	46
<i>Lefwe endast Swenska Patrioter!</i>	48
<i>Hungersnöden som kritik av partisystemet</i>	52
<i>Hungersnöden och fattigdomen</i>	55
<i>Perukpuder mot limpor – frågan om överkonsumtion</i>	58
Del 2. Handels- finans- och näringspolitisk debatt.....	63
<i>Merkantilismen i skottgluggen – fysiokrater på offensiven</i>	63
<i>Avreglering och frigörelse</i>	67
<i>En ”Frihets-ort” för de fattiga? – liberal argumentation</i>	72
<i>Potatis och egenansvar – hattarnas och merkantilisternas argumentation</i>	74
<i>Arbetsstillfällena och inhemska förkovran</i>	77
<i>Frågan om manufakturpolitiken</i>	79
<i>Ett svårtat arv – finans- och penningpolitiska angrepp på hattarna</i>	82
<i>Herr Financenfeldts osynliga nycklar</i>	86
8. Diskussion och slutsatser	89
De tre narrativen – tolkningsbarheten omsatt	94
9. Litteratur- och källförteckning	97

Otryckt källmaterial	97
Tryckt källmaterial.....	97
<i>Pamflettliteratur</i>	97
<i>Periodiska publikationer</i>	99
<i>Dagstidningar</i>	99
<i>Veckotidningar</i>	100
<i>Månatliga tidskrifter</i>	100
Anförd litteratur.....	101
Uppslagsverk och ordböcker.....	105

1. Inledning

Seen där många halfnakne, af hunger och köld försmäktande barn, med rop och tårar fåfängt räcka sina utmagrade händer til sine af arbete wanmäktige men lika usle föräldrar...

...utforsken ordsakerne, afskaffen sedan detta onda som plågar, som trycker och förhärjar osz. J ägen magten i händerne, straffen med rättwisa [...] alla dem, som tildanat vårt elände, som bygga sin höghet, sin magt och wälde på mänsklighetens, på frie Medborgares bekostnad.¹

Stycket är ett utdrag från en politisk pamflett som utkom till försäljning i Stockholm en marsdag 1772.² Pamfletter och flygblad av detta slag kunde vanligtvis inhandlas för några ören i någon av stadens många boklådor, i detta fall i tryckaren Carl Stolpes, bara ett stenkast sydväst om Kungliga slottet.³ Pamfletten – en i raden av en mängd skrifter som såldes vid tiden – var hotfull och agiterande till ton och innehåll. Den framställde Sverige som härjat och utarmat och riktade svavelosande anklagelser mot alla ”olycks och rofdjur” som ansågs ansvariga för situationen.⁴ En mörk bild av en aristokratisk herremakt som utsög ”all must och mærg” ur svenska folket framträdde.⁵ Som argument hänvisade man inte minst till den hungersnöd som sedan 1771 hade tryckt landet. Bilden läsaren möttes av var en där hungersnöden snarast framställdes som en artificiellt skapad kris till följd av privilegierade ståndspersoners illvilliga påfund.

Den kontinentomfattande hungersnöden 1770–1772 sammanföll med en tid i Sverige som på flera sätt andades politisk kris.⁶ De två konkurrerande politiska partierna, hattarna och mössorna, som styrde ett Sverige som i allt annat än namn var en republik, fann sig själva upptagna med alltmer förbittrade och svårlösta partistrider.⁷ Samtidigt rasade en socio-politisk ståndsstrid mellan adeln och de ofrälse. På riksdagarna och i politiskt tryck angreps adelns privilegierade sociala och rättsliga särställning och alltmer långtgående krav på social utjämning framfördes.⁸ Bakom ståndsskrankorna hade en politiskt medveten medelklass i vardande börjat skymta.⁹ Landet hade dessutom genomlidit nära nog ett årtionde av oreda i ekonomin.¹⁰ Vid samma tid

---

¹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8–9, 11.

² *Inrikes Tidningar*. Nr: 25, 26:e mars 1772.

³ Bennich-Björkman 2003, 288–289.

⁴ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 11.

⁵ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 11.

⁶ Roberts 2003 [1986], 245.

⁷ Nordin 2016, 25; Roberts 2003 [1986], 244, 277–278.

⁸ Metcalf 1985, 154–155; Roberts 2003 [1986], 245.

⁹ Lindberg 2006, 166; Skuncke 2003, 286.

¹⁰ Roberts 2003 [1986], 213, 217, 239.

började en missnöjd rojalistisk rörelse med Gustav III i spetsen vädra morgonluft och genomdrev som den dramatiska kulmen på händelseutvecklingen en statskupp den 19:e augusti 1772, som innebar en återgång till kungligt envælde och slutet för ständerväldet.¹¹ Parallellt utspelade sig ett långsamt men teutoniskt skifte i synen på den hävdvunna ekonomiska doktrinen – merkantilismen – inom landet och utanför. Alltmer öppet började man nu efterlysa reformer och ekonomisk avreglering.¹²

Med andra ord inträffade hungersnöden samtidigt som flera omvälvande politiska, ekonomiska och sociala skiften pågick, trögörliga som hastiga. Som historikern Dominik Collet påpekar utgör en försörjningskris inte enbart en demografisk-ekonomisk kris i traditionell bemärkelse, med höga livsmedelspriser, svält och dödsfall – utan kan också innebära en kulturell, politisk eller ideologisk kris.¹³ En allvarlig samhällskris har förmågan att utmana etablerade sanningar, dra vissa frågor till sin spets och ta luften ur andra. Där det finns ett samhälleligt tryck efter att hitta lösningar och syndabockar finns en potential att förespråka ideologiska program, göra anklagelser och rikta uppmärksamheten åt det håll man önskar. Betydelsen av att kunna vända en omfattande samhällskris, föreställd eller verklig, till sin fördel kan inte underskattas.

I denna anmärkningsvärda kollision mellan vad som i stort var legitimitetsstrider över nya och gamla idéer och ideologier, invecklade inrikespolitiska omständigheter och en allvarlig samhällskatastrof, borde det ha funnits intresse av att använda hungersnöden i politiskt syfte. I citatet ovan ser vi exempel på hur en skribent misskrediterade själva adelsståndet i politiskt syfte genom att kommunicera sin bild av vilka hungersnödens orsaker var. I sitt första tal till ständerna efter statskuppen lät Gustav III själv motivera kuppen med att ständerna skulle ha misskött hungersnöden så illa att kungen nödsakats till statskupp.¹⁴ Den här studien intresserar sig för hur den svenska hungersnöden 1771–1772 blev en projektionsyta för den samtida politiska och ideologiska världen – hur olika grupperingar under frihetstidens sista år politiskt försökte använda olika framställningar om hungersnöden, i syfte att befrämja egna ideologiska positioner.

I undersökningens mittpunkt står den unika offentliga debattkultur som växte fram i Sverige genom närvaron av en långtgående tryckfrihetsförordning (1766–1774).¹⁵ Häri närdes ett livligt

---

¹¹ von Vegesack 1995, 58.

¹² Magnusson 2016 [1996], 234–235; Magnusson 2001, 32, 54–58, 82, 87–94, 101.

¹³ Collet 2019, 8.

¹⁴ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 35, 29:e augusti 1772. (Talet, hållet den 21:e augusti, publicerades bland annat *in extenso* i en bilaga till denna upplaga.)

¹⁵ Skuncke 2016, 134–135.

samtal om statsangelägenheter i ett mediemyller av dagstidningar, flygblad och pamfletter.¹⁶ Denna offentlighet var en viktig arena för politisk opinionsbildning, vilken olika ideologiska grupperingar använde för att kommunicera sina politiska utsagor.¹⁷ Centralt för undersökningen är alltså hur man i denna arena av offentligt tryck skapade utsagor om hungersnöden som argument för att legitimera eller misskreditera olika politiska positioner eller företeelser.

Syfte och frågeställning

Eftersom undersökningen kommer omfatta även den ettårsperiod som föregick att situationen i landet 1771 utvecklades till renodlad hungersnöd, så kommer begreppet *försörjningskris* användas som paraplybeteckning för händelsen. Syftet med föreliggande studie är att undersöka de politiska utsagor om försörjningskrisen vid 1770-talets början som förekom i svensk, offentlig tryckt debatt, för att studera hur de blev medel för politisk legitimitetskamp. Studieobjektet är de politiska framställningar av försörjningskrisen som kommunicerades i samtida offentligt tryck. Eftersom mycket av det befintliga källmaterialet författades anonymt kommer vi att arbeta ”idealtypiskt”, det vill säga intressera oss för vilka politiska idealtyper en utsaga kan anses *ha företrätt*, inte skribenters egna eller personliga åsikter.

Frågeställningar:

- Inom vilka huvudsakliga diskussionsområden blev försörjningskrisen en politisk fråga?
- Hur formade skribenterna utsagor om försörjningskrisen för att göra dem till politiska verktyg?
- Vilka grupper, politiska ideologier eller ekonomiska doktriner framställdes som orsaker, lösningar, bärande skuld eller ansvar till försörjningskrisen?
- Vilka politiska idealtyper företrädde inom debatten?
- Vilka politiska idealtyper kan anses ha dominerat debatten och omvänt, syntes desto mindre?

---

¹⁶ Linnarsson 2022, 236; Skuncke 2016, 116.

¹⁷ Skuncke 2016, 135.

2. Historisk bakgrund

Frihetstiden (1719–1772) är liksom många historiska periodiseringar upprättad med politiken som måttstock. Perioden fick sin politiska prägel av de långtgående maktbefogenheter riksråd och riksdag gavs till följd av försöken att tygla kungamakten efter enväldets fall. Långtgående politiska befogenheter tilldelades de fyra ständerna, varför riksdagen som exekutiv och lagstiftande maktinstans i praktiken blev rikets främsta statsbärande organ.¹⁸ Vid tiden för hungersnöden regerade riksdagen närmast enväldigt med övriga maktinstanser underordnade sig – det som ibland kallas ständerväldet.¹⁹

Hushållningen – merkantilism och reformmerkantilism

Få frågor var så häftigt omdebatterade under frihetstiden och så djupt integrerade i politiken som den om ekonomin och försörjningen.²⁰ Från att tidigare varit en angelägenhet främst för de statliga myndigheterna utvecklades detta samtal under frihetstiden till en offentlig och mångfacetterad debatt som fullkomligt exploderade under åren av tryckfrihet 1766–1772.²¹ Den inhemska ekonomin, ”hushållningen”, var själva grundbulten för frihetstidens ekonomisk-politiska tänkande. Idén om den kollektiva samhällsnyttan, det som idéhistorikern Sten Lindroth kallat frihetstidens *utilism*, var ledstjärnan i både politiken, ekonomin och kulturen.²² Snarare än stormaktstidens militarism upphöjdes nu inhemskt välstånd, vilket man ansåg sig kunna uppnå genom ökad inhemsk produktion av livsmedel och andra varor, genom understöd av de egna näringarna. Målet var självhushållning i spåren efter förlusten av Baltikum varför man i perioder särskilt kom att värna jordbrukets förkovran.²³

Följaktligen lät man fördjupa den hävdvunna *merkantilistiska* ekonomiska läran.²⁴ Denna teoretiskt vaga men i Europa allmänt vedertagna doktrin utmärktes av stark statlig intervention i och kontroll av handel och näringsliv genom stränga handelshinder och exportpremier i syfte att efter protektionistisk logik gynna inhemsk produktion och handel. Idégodset präglades av en stark misstro till marknadens inneboende krafter. Handels- och näringsfrihet uppfattades

---

¹⁸ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 141; Linnarsson 2022, 236; Metcalf 1985, 117–118.

¹⁹ Nordin 2003, 61–62.

²⁰ Heckscher 1949, 813–819; Lindroth 1997 [1978], 91.

²¹ Heckscher 1949, 813–819; Magnusson 2020, 134–135; Peterson 1984, 42.

²² Lindroth 1997 [1978], 91–92; Runefeldt 2005, 19–20.

²³ Magnusson 2001, 25–28. Jfr. Runefelt 2005, 19, 73–75.

²⁴ Magnusson 2016 [1996], 226–227. Denna skenbara motsägelsefullhet – merkantilismen satte ju handel och manufakturerna i första rummet – förklarar Sten Lindroth med att verkligheten helt enkelt ställde sina egna krav. Hur man än vred och vände på det var Sverige utpräglat agrart. Lindroth 1997 [1978], 109.

som främmande och konkurrerande med nationens egna intressen.²⁵ Centralt stod teorin om den fördelaktiga handelsbalansen. Inhemskt välstånd skulle uppnås genom utlandshandel på gynnsamma villkor, vilket skulle generera ett nationellt handelsöverskott. Det gällde alltså att importera minimalt och exportera maximalt.²⁶ Men mer än något överskott i handeln var merkantilisterna ängsliga över det fruktade *underskottet*, vilket ”dränerade” landet och gjorde det beroende av utländska köpmän, ansåg man.²⁷

Produktplakatet (1724) förbjöd utländska handelsfartyg från att skeppa annat det egna landets produkter till svenska hamnar, man sköt till stora mängder offentliga medel till manufakturerna för att gynna inhemsk produktion och reglerade konsumtionen med överflödsförordningar.²⁸ En grad av tvångsreglering, i synnerhet av spannmålshandeln, ansågs allmänt såsom nödvändigt för att stävja effekterna av missväxter.²⁹ Kritiska röster fanns emellertid som började peka på regleringspolitikens nackdelar och de dyra och – som det visat sig – ineffektiva manufaktursatsningarna.³⁰ Debatten slog till slut om under 1700-talets mitt och de misskrediterade men allt annat än besegrade manufakturvurmarna fick vika tillbaka. I stället kom nu jordbruket alltmer att upplyftas som landets ”modernäring” – inte stadsnäringarna.³¹

1760-talet såg ett genombrott för dem som sökte reformera regleringspolitiken.³² Inom forskningen har dessa individer, vilka började uppvisa närmast liberala drag och en tilltro till marknadens inneboende mekanismer, på vissa håll gått under beteckningen *reformmerkantilister*.³³ I linje med övriga Europa började auktoriteter som Anders Nordencrantz (1697–1772) och Anders Chydenius (1729–1803) argumentera för avreglering, ökad näringsfrihet och mindre statlig inblandning i handel och jordbruk och bröt således med merkantila grundteorier. Häri ingick kampen för att ”frisläppa” spannmålen. Också skråsystemet kom under angrepp. En livlig debatt uppflammade förstås mellan beskyddarna av det befintliga systemet och kritikerna av det.³⁴

---

²⁵ Magnusson 2016 [1996], 225–233; Magnusson 2001, 25–26, 34, 37, 44, 87.

²⁶ Eriksson & Frängsmyr 2011 [1971], 151.

²⁷ Magnusson 2022, 113–115; Magnusson 2001, 33, 55.

²⁸ Magnusson 2016 [1996], 228–229, 230–231; Magnusson 2001, 28; Runefelt 2005, 69–73.

²⁹ Åmark 1915, 4.

³⁰ Magnusson 2016 [1996], 228–229, 235; Pulma 1985, 73.

³¹ Magnusson 2016 [1996], 235; Magnusson 2001, 102; Se även Runefelt 2005, 159–166.

³² Magnusson 2016 [1996], 235; Magnusson 2001, 101.

³³ Vi hittar begreppen reformmerkantilism och reformmerkantilist redan i den äldre forskningslitteraturen. Exempelvis hos Evers 1931, 6–7 och Heckscher 1949, 665, 847, 859, 870. Lars Magnusson använder begreppsparret merkantilist – reformmerkantilist i Magnusson 2001, 28–34, 52, 86–89.

³⁴ Magnusson 2016 [1996], 235; Magnusson 2001, 52, 55–57, 82, 86–87, 103.

När då somliga trampade upp stigar i den inhemska merkantila floran i ”liberal” riktning fortsatt fixerade vid städerna, så fanns även de som såg lantnäringarna som centrala. Importerad från Frankrike parade sig den jordbruksvurmande *fysiokratismen* väl med den svenska utilismen och rönte ett blygsamt genomslag runt 1770-talets början.³⁵ Denna lära förnekade stadsnäringarnas kapacitet att alstra välstånd; i stället skulle avreglering av ett av merkantilismen hämmat och försummat lantbruk frigöra denna potential.³⁶

Denna 1760-talets utveckling bäddade enligt ekonomhistorikern Lars Magnusson för den försiktiga lättnad i regleringsekonomin som Sverige upplevde mot 1700-talets slut.³⁷ Även om det skulle dröja till 1850-talet innan denna skulle monteras ned på allvar innebar 1700-talet i ekonomiskt avseende en brytningsperiod – en utveckling som gick i linje med övriga (Väst)europa.³⁸ Bland annat experimenterade det fysiokratiskt inspirerade Frankrike med frihandelsstadgar under 1760-talet och Adam Smiths stora verk *The Wealth of Nations*, den ekonomiska liberalismens standardverk, utkom 1776.³⁹

Hattar, mössor och rojalister

Mot den nya politiska verkligheten efter enväldet utvecklades ett över tid alltmer formaliserat partiväsende. Huvudkontrahenterna var de mer organiserade *hattarna* och jämförelsevis löst organiserade *mössorna*. Att teckna partiernas ideologiska ståndpunkter innebär givetvis generaliseringar. Följande översikt har tyngdpunkt på tidsperioden 1760–1772. I begynnelsen hade utrikespolitiken dikterat partigränserna. Där de ”äldre mössorna” drev en mer fredsinriktad utrikespolitik med kopplingar till Ryssland förde hattarna en franskvänlig och mer aggressiv.⁴⁰ Utmärkande för hattpartiet var deras expansiva och företagsvänliga politik: de drev konsekvent en merkantilistisk handels- och manufakturvänlig linje för att minska import, öka inhemsk produktion och export genom generösa belåningspolicier och rundhänt utdelning av premier ur statskassan.⁴¹ Många av hattarna var rentav dogmatiska merkantilister.⁴² I merkantil anda stod

---

³⁵ Magnusson 2001, 97.

³⁶ Magnusson 2022, 167; Magnusson 2001, 118.

³⁷ Magnusson 2016 [1996], 235–236.

³⁸ Magnusson 2016 [1996], 235–237.

³⁹ Alfani & Ó Gráda 2017, 15. Nationalencyklopedin (NE.se) ”Adam Smith” avläst: 07.07.2023.

⁴⁰ Roberts 2003 [1986], 188, 199–201, 204,

⁴¹ Metcalf 1985, 133–134, 140, 146–157, 149; Roberts 2003 [1986], 185–186. Effekterna av hattarnas manufakturpolitik är inom forskningen omdiskuterade. Påståendet om manufakturernas ineffektivitet har exempelvis ifrågasatts av historikern Per Nyström. Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 135, 145.

⁴² Roberts 2003 [1986], 191.

de också för sträng reglementering av skråna.⁴³ Detta finansparti av plutokrater, som historiken Michael Roberts kallar dem, hade sin ideologiska tyngdpunkt i stadsnäringsarna. De var ett parti för den rika handelseliten, man odlade nära förbindelser med kommersiella grupper och deras maktinnehav före 1765 utmärktes av ett missbruk inom finans- och penningpolitiken.⁴⁴ Andligt bar man ett drag av idealism och gjorde anspråk på att representera en rikets återfödelse.⁴⁵

Efter att ha agerat opposition i årtionden inträffade vid hattarnas fall under 1760-talets ett generationsskifte i mösspartiet.⁴⁶ Dessa de ”yngre mössorna” kom nu att utforma i synnerhet sin ekonomiska politisk i polemik mot hattarnas. Man angrep merkantilismen och drev i stället en regleringskritisk linje med udden riktad mot det konkurrerande partiet.⁴⁷ Man anklagade dem för missbruk med statsfinanserna, drev en mindre expansiv ekonomisk linje och angrep det byråkrati- och ämbetsmannavälde man menade präglat hattarnas styre.⁴⁸ Hos mössorna existerade också en mer eller mindre uttalad rättslig idé om att ständerna faktiskt var ansvariga inför folket.⁴⁹

Jämte hattar och mössor fanns en grupp rojalistvänliga politiker vars huvudsakliga politiska linje var stärkta befogenheter för kungen.⁵⁰ Hattarna och mössorna ingick enbart strategiska samarbeten med denna grupp och stödde egentligen aldrig deras huvudlinje.⁵¹ Också hovet värnade sina egna intressen och arbetade i synnerhet efter Fredrik I:s (1676–1751) död aktivt för att åter utvidga kungens befogenheter. Om Adolf Fredrik (1710–1771) i stort fann sig i de frihetstida författningarnas inskränkningar så var så inte fallet med Gustav III (1746–1792).⁵² Efter kröningen 1771 kom han alltmer aktivt att frammana bilden av sig själv och hovet som väktare av en genom partierna söndrad politisk endräkt.⁵³

---

⁴³ Roberts 2003 [1986], 187. Merkantilisterna uppträdde, som Lars Magnusson visat, vanligen som försvarare av den befintliga reglementeringen kring näringarna och var också kritiska till att ”näringar skulle flyta ihop” Magnusson 2022, 115; Magnusson 2001, 33–34.

⁴⁴ Roberts 2003 [1986], 186–187. Bankväsendet var under denna tid dessutom nära knutet till politiken. Heckscher 1949, 736, 762

⁴⁵ Roberts 2003 [1986], 190.

⁴⁶ Roberts 2003 [1986], 199, 204–205.

⁴⁷ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 149; Magnusson 2001, 52, 55–56, 81–82; Roberts 2003 [1986], 204, 211.

⁴⁸ Heckscher 1949, 764; Roberts 2003 [1986], 211.

⁴⁹ Roberts 2003 [1986], 204–205.

⁵⁰ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 148.

⁵¹ Roberts 2003 [1986], 185.

⁵² Metcalf 1985, 142–143.

⁵³ Roberts 2003 [1986], 276–277.

Den politiska utvecklingen 1765–1772

När hattarna för första gången på 27 år trängdes bort från makten vid 1765–1766 års riksdag var landets ekonomi i spillror. Det misslyckade deltagandet i sjuårskriget parat med hattarnas expansiva ekonomiska politik hade slagit undan benen på ekonomin och inflationen rusade. På samma gång träffades landet av en internationell börskras. Inflationen var gynnsam för handelshusen, vilka var nära kopplade till hattpartiet, men drabbade allmänheten hårt. Samtidigt fortsatte utlåningen och börsspekulationen – de ekonomiska institutionerna, Riksbanken, växelkontoret och jernkontoret, kontrollerades ju alla i praktiken av hattarna. Mössorna tog tillfället i akt och angrep deras finans- och penningpolitik. Hattkrösusarna, hävdade man, hade medvetet gynnat sig själva på landets bekostad.⁵⁴ Mössauktoriteten Nordencrantz skyllde utvecklingen på deras marknadsspekulation och girighet.⁵⁵ Hans partikamrat Chydenius gick till angrepp mot produktplakatet och merkantilismens marknadsregleringar.⁵⁶ 1765 grep mössorna makten och genomdrev nedskärningar, lönesänkningar, besparingskrav och belåningsstopp i hopp om att stävja inflationen.⁵⁷

Den nya politiken präglades också av en idé om politik öppenhet. Med motivationen att öka insynen i statsapparaten och avstyra hattarnas hemlighetsmakeri drev mössorna igenom den långtgående 1766 års tryckfrihetsförordning och offentlighetsprincipen.⁵⁸ Resultatet blev en störtflod av tryckstoff – både i tryck av offentliga handlingar och av tidningar, böcker, pamfletter och flygblad. Exempelvis såg pamflett- och boktryck nära nog en fördubbling jämt mot föregående år.⁵⁹ Denna händelseutveckling främjade tillväxten av ett aldrig tidigare skådat offentligt samtal, inte minst om statsangelägenheter, på kaffehus, klubbar, salonger, läsesällskap och i hemmen.⁶⁰

Städerna sjöod av debatt i veckoskrifter, dagspress och pamfletter och tryckt skrift blev också ett av samtliga politiska läger utnyttjat verktyg.⁶¹ Mössornas deflationspolitik var nämligen framgångsrik, men spårade ur med en våg av konkurser och ytterligare ekonomisk instabilitet.⁶² Olika propagandaorgan i tryck växte då fram hos partierna och pamflettdebatter mellan

---

⁵⁴ Heckscher 1949, 762–763; Roberts 2003 [1986], 217–218; Skuncke 2016, 116.

⁵⁵ Magnusson 2001, 56, 68.

⁵⁶ Björkstrand 2016, 93.

⁵⁷ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 149; Herlitz 2003, 131.

⁵⁸ Roberts 2003 [1986], 204–205.

⁵⁹ Nordin 2020, 93–94. Enbart i Danmark under reformatorn Johann Friedrich Struensee (1770–1772) finns ett jämförbart samtida exempel. Nordin 2020, 96–97.

⁶⁰ Metcalf 1985, 137; Skuncke 2016, 135.

⁶¹ Skuncke 2016, 135.

⁶² Roberts 2003 [1986], 239.

politiska skribenter avlöste varandra inför och under 1769–1770 års riksdag då hattarna, allierade med kungen, åter grep makten.⁶³ Partisystemet blev nu alltmer formaliserat och debatten också alltmer polariserad. En politisk radikalism präglade nämligen dessa frihetstidens sista år och skulle lägga ytterligare en politisk konflikt till de förbittrade partistriderna – en ståndsstrid mellan de ofrälse och adeln.⁶⁴

Ståndssamhället vilade på att de olika stånden hade särskilda rättigheter och skyldigheter jämfört mot varandra och samhället i stort. Särskilda privilegier åtnjöt emellertid av adeln och prästeståndet; de förra hade både särskild rätt att äga jord, företrädde till att stifta lagar och särskilt företrädde till högre ämbeten. De senare njöt privilegier i underhåll och skattebefrielser.⁶⁵ Alltmer högljutt började de tre ofrälse stånden att vända sig mot detta och kräva ståndsutjämning. Orsakerna var flera. En ökande självuppskattning och självsäkerhet, för att tala med Michael Metcalf, präglade denna offensiva, ofrälse rörelse – upplysningens egalitära idéströmningar hade nämligen bidragit till nya uppfattningar om människan och hennes plats i samhällsbygget. Idéer om folkstyre och frigörelse florerade allmänt i 1760-talets Europa – ett årtionde som framhållits som ett genombrott för implementeringen av de upplysningsidéer som skulle föregå den politiska demokratis framväxt.⁶⁶

Tryckfrihetsförordningen öppnade i sin tur för en offentlig artikulering av denna samhällskritik – några begränsningar i att kritisera privilegier fanns inte häri.⁶⁷ En politiskt medveten medelklass i vardande hade också börjat växa fram, som inte fann sig i ståndshierarkins orättvisa behandling och rättskapacitet. Idéer om meritokrati hade i stället börjat utmana detta privilegie- och rättighetsstyrda system.⁶⁸ Den på flera sätt speciella frihetstida författningen bidrog dessutom till en strukturellt annorlunda dynamik på den politiska arenan.⁶⁹ Samtidigt, hävdar historikern Pasi Ihalainen kan den punkt som utlöste ståndsstriden – tillgången till högre ämbeten – förstås som en reaktion på 1762 års inskränkning av denna rätt för de ofrälse. Ståndsstriden behövde på så vis inte varit en direkt effekt av upplysningsidéer.⁷⁰ Dessutom var tvister mellan stånden inte nya.⁷¹ Den explosiva debatten 1771–1772 skulle emellertid snarast likna en

---

⁶³ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 149; Oscarsson 2000, 150–153.

⁶⁴ Metcalf 1985, 127; Nordin 2003, 55; Roberts 2003 [1986], 244.

⁶⁵ Nordin 2003, 62; Nordin 2000, 390, 393.

⁶⁶ Metcalf 1985, 153–154; Nordin 2003, 55.

⁶⁷ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 149; Nordin 2003, 61.

⁶⁸ Nordin 2003, 66; Skuncke 2016, 136.

⁶⁹ Nordin 2003, 59–62.

⁷⁰ Ihalainen 2008, 130–132.

⁷¹ Nordin 2000, 390–391; Roberts 2003 [1986], 270.

begynnande social revolution, som Peter Hallberg uttryckt det.⁷² Vissa forskare har till och med velat dra paralleller mellan ståndsstriden och element inom den franska revolutionen.⁷³

Konflikten tog fart efter ett uppmärksammat tillsättningsärende till Åbo hovrätt 1770, där en högkvalificerad ofrälse kandidat förbigicks i urvalsprocessen med motiveringen att han saknade adelskap.⁷⁴ De ofrälse stånden såg rött och började under gemensam flagg kritisera adelns exklusiva privilegier såväl som den rättsliga ojämlikheten. 1771–1772 års riksdag, frihetstidens sista och förmodligen mest polariserade, kom att domineras av denna konflikt; viktiga åligganden som licensieringar och utarbetandet av Gustav III:s kungaförsäkring blev arenor för ståndsstrid, som i perioder helt skulle förlama riksdagsarbetet.⁷⁵

Konflikten kom också att representera ett bredare angrepp ”uppåt” på allt som uppfattades som adligt överväld, ämbetsmannaförtryck och byråkratism.⁷⁶ Oaktat att partistriderna fortsatte kom ståndsstriden att splittra upp båda partierna i två läger. De ofrälse mössorna hade emellertid majoritet i alla ofrälse stånd och eldade på utvecklingen med oblyg avoghet. Denna slagkraftiga koalition i riksdagen kom att strida mot adelns och hattarnas dominans i riddarhuset.⁷⁷ Eftersom de ofrälse angrep de lagstiftande adelsprivilegierna tog adeln *lagen* i försvar medan de ofrälse hävdade att densamma saknade giltighet utan förankring i *jämlikheten*.⁷⁸ Reformkrav och motkrav haglade i riksdagsdebatterna och i offentligt tryck. Kungen manade till endräkt och samarbete men utan framgång. På vissa håll tog den förbittrade striden form av rent adelshat. Med beteckningen ”odalstånd”⁷⁹, i motsats till adelsståndet, sökte vissa skribenter etablera en samlande och ”fri” (ofrälse betyder ju ofri) beteckning för de ofrälse stånden.⁸⁰ De sista månaderna före den 19:e augusti 1772 andades revolution. I april 1772 syntes emellertid de ofrälse och mössornas seger fullständig. Hattregimen hade tvingats ned på knä och luften gått ur den hårt ansatta adeln.⁸¹ Deserteringarna till rojalisternas läger var ett faktum och genom att utlysa stora nedskärningar i krigsmakten lyckades mössorna även få den militära eliten mot sig.⁸² När

---

⁷² Hallberg 2003, 339. Även Michael Roberts har använt beteckningen ”social revolution” om detta sammanhang. Roberts 2003 [1986], 273.

⁷³ Metcalf 1985, 156; Nordin 2000, 419; Lindberg 2003, 20; von Vegesack 1995, 58.

⁷⁴ Roberts 2003 [1986], 270.

⁷⁵ Metcalf 1985, 155; Roberts 2003 [1986], 279–280; von Vegesack 1995, 57.

⁷⁶ Metcalf 1985, 153; Roberts 2003 [1986], 227, 263–266, 270–271, 277.

⁷⁷ Metcalf 1985, 154–155; Roberts 2003 [1986], 244.

⁷⁸ Roberts 2003 [1986], 279.

⁷⁹ Odalman var egentligen en honnörsbeteckning för fri bonde vilket inte minst Anders Nordencrantz under ståndsstriden försökte utvidga bortom bondeståndet till att omfatta samtliga ofrälse stånd. Se: Lindberg 2006, 115; Nordin 2000, 396, 403; Nurmiainen 2003, 173; Roberts 2003 [1986], 271, Skuncke 2003, 282–283, 273.

⁸⁰ Lindberg 2003, 20; Nordin 2003, 63; Roberts 2003 [1986], 271, 274–278, 281; Skuncke 2003, 273.

⁸¹ Roberts 2003 [1986], 278, 280–281; von Vegesack 1995, 58.

⁸² Metcalf 1985, 155–157; von Vegesack 1995, 58.

Gustav III:s statskupp inträffade den 19:e augusti 1772 visade den sig oblodig. Något större motstånd blev det aldrig fråga om. Hovet grep åter positionen som landets främsta styrande organ och den ännu olösta ståndsstriden rann ut i sanden.⁸³ Den sociala revolutionen skulle ännu vänta på sig. Den reaktionära av de två revolutionära rörelserna vid frihetstidens slut hade segrat.

Hungersnöden 1771–1772

Krissituationen vid 1770-talets början bör även betraktas mot bakgrund av att en omfattande hungersnöd drabbat landet och Europa. Denna har i utbredning och omfattning ställts i paritet med de mest allvarliga försörjningskriserna i europeisk historia.⁸⁴ Ihållande kyla och tungt regn koncentrerat till sommarhalvåret drabbade kontinenten 1769–1772 och störde under nästan tre år de avgörande tidpunkterna för sådd och skörd.⁸⁵ Konsekvensen blev en serie förödande missväxter i stora delar av Nordeuropa. Skyfallen och fukten hämmade dessutom utsikterna till lagring och till stöd via transport när vattendrag svämmade över och vägarna regnade sönder.⁸⁶ Att stora delar av kontinenten drabbats skadade dessutom möjligheterna att köpa spannmål från utlandet. Att konsumera vårsädet riskerade vidare att försämma även nästa årsskörd, även om väderförhållandena skulle vara gynnsamma.⁸⁷

Med missväxterna följde undernäring och svält, ökat tiggeri, lösdriveri, migration, brottslighet och upplopp.⁸⁸ I en tid då spannmål utgjorde den ojämförligt viktigaste stapelvaran i Europa uppskattas priset på detsamma ha ökat så mycket som 45,2% åren 1771–1772.⁸⁹ Uppskattningsvis föll en miljon människor offer till följd av krisen och det har beräknats att hela kontinentens befolkningsutveckling avstannade vid samma period.⁹⁰ Utbrott av endemiska sjukdomar – sannolikt tyfus och dysenteri – stod för merparten av överdödligheten och förlängde densamma till även efter att skördarna återhämtat sig.⁹¹ Sverige, som var beroende av spannmålsimport, drabbades hårt.⁹² 1771–1772 räknas som den sista landsomfattande hungersnöden i Sverige; de nationella dödstalen uppskattas här ha så mycket som fördubblats.⁹³ Efter en svag skörd 1770

---

⁸³ Nordin 2003, 71–72; Roberts 2003 [1986], 288.

⁸⁴ Collet 2019, 9. Parallellt drabbades Indien, Centralamerika, och delar av Afrika av svår torka. Collet 2019, 10.

⁸⁵ Collet 2019; Collet & Krämer 2017, 107; Pfister & Brázdil 2006, 122.

⁸⁶ Collet 2015, 47.

⁸⁷ Edvinsson, Leijonhufvud & Söderberg 2009, 129.

⁸⁸ Post 1990, 47.

⁸⁹ Berg 2007, 33; Post 1990, 39.

⁹⁰ Collet 2019, 10, 109; Post 1990, 36.

⁹¹ Post 1990, 42–43.

⁹² Lindroth 1997 [1978], 109; Post 1990, 38.

⁹³ Collet 2019, 109; Dribe, Olsson & Svensson 2015, 1.

följde en svår missväxt 1771, först med torka och sedan ihållande regn, under det att försäljning av spannmål stoppades på de för Sverige viktiga exportorterna i Baltikum och Tyskland.⁹⁴ När allvaret i situationen uppdagades vid skördetid 1771 yrkade man på förbud av brännvinsbränning – en syssla som krävde säd. I riksdagen utbröt nu en tvist som inte skulle lösas förrän efter statskuppen. De merkantilistiska hattarna stödde ett brännvinsförbud, men mössorna var av hävd kritiska till ett sådant och frågan skulle utan lösning stötas och blötas tills förbud infördes den 11:e september 1772.⁹⁵

Krisen reste också frågor om man fick tumma på de merkantilistiska handelsregleringarna. Import och export av spannmål var hårt reglerad, så även den inhemska handeln. En rad bestämmelser skilde mellan hur och var man inom landet fick köpa och sälja spannmål och tullar reglerade försäljningsrörelserna.⁹⁶ Förslag om att tillåta fri inrikes spannmålshandel lades fram under riksdagen 1771–1772 men först i mars 1775, två-tre år efter hungersnöden, trädde en delvis liberalisering i kraft, vilken blev landstäckande 1780.⁹⁷ Trots det ovanliga beslutet att tillfälligt upphäva tullen på spannmålsimport från utlandet mellan 20:e augusti 1771 och 1:e juni 1772 så fick man vintern 1771–1772 överleva på det lilla man hade.⁹⁸ Socknarnas lokala spannmålsmagasin, upprättade för att tackla missväxter, tog i stort sett slut.⁹⁹ De sociala skyddsneten för de värst lidande visade sig antingen illa upprätthållna eller ineffektiva.¹⁰⁰

Våren 1772 gav kronans ansträngning att uppbringa spannmål viss effekt, men långt ifrån tillräcklig.¹⁰¹ Ömkansvärda insändare till dagspressen gav ansikte åt nöden. I ett inlägg från Falun daterat till den 30:e april 1772 kunde man läsa ”dageligen ser man ock folk komma i Staden, som ögonen äro insjunkna på, och ansigtet swullet av hunger och Barkbröd”.¹⁰² Hur: ”Små barn hafwa kommit utur Skogen med Käppar som de satt i Solen mot wäggarna at Barken skulle losna, för at därmed stilla sin hunger.”¹⁰³ I en insändare från Leksand berättades i maj att

---

⁹⁴ Dribe, Olsson & Svensson 2015, 19; Malmström 1901 [1877], 329; Åmark 1915, 227–228.

⁹⁵ Evers 1931, 7, 103; Malmström 1901 [1877], 330.

⁹⁶ Åmark 1915, 3, 35, 65–67, 82, 120, 130, 180. Här ibland kan uppräknas den s.k. ”Lilla tullen” som togs vid varuinförsel till köpingar, städer och marknadsplatser, ”accisen”, en skatt på konsumtion där man skilde mellan *saluaccis*, *portaccis* och *husbehovsaccis*, samt ”kvarntullen” som togs vid malning av mjöl. Vidare skilde man mellan köp för egenkonsumtion (husbehovsköp), vilket var tillåtet överallt, och köp för vinst (köphandel), vilket enbart var tillåtet i städerna. Åmark 1915, 65–67, 81–82, 87.

⁹⁷ Magnusson 2001, 103; Åmark 1915, 89–90, 92–96.

⁹⁸ Åmark 1915, 217, 228.

⁹⁹ Berg 2007, 127; Åmark 1915, 329.

¹⁰⁰ Post 1990, 51.

¹⁰¹ Malmström 1901 [1877], 333; Åmark 1915, 228.

¹⁰² Dagligt Allehanda. Nr: 119. 27 maj 1772.

¹⁰³ Dagligt Allehanda. Nr: 119. 27 maj 1772.

hungersnöden var så svår att ”den af oz omöjeligen kan beskrifwas, eller förr i Manna-minne varit”.¹⁰⁴

I riksdagen blev även krisåtgärderna föremål för stridigheter. När man försökte få till statlig inhandling och utdelning av spannmål våren 1772 protesterade först bondeståndet med hänvisning till att det var slöseri med kronans medel. Borgarståndet värnade i sin tur sina egna intressen om prissättning och avvaktade. Trots detta kom köpet så småningom till stånd. Vidare löpte den 1771 införda tullfriheten på spannmålsimport ut den 1:e juni och när debatten väl kom i gång hade spannmålspriset åter stigit. Prästeståndet ansåg att förlängd tullfrihet skulle skada kronans inkomster. När bondeståndet då yrkade på nödåtgärder som hade inneburit inskränkningar i produktplakatet och stapelstädernas privilegier protesterade borgarståndet och efterlyste i stället förbud av brännvinsbränning och ökad odling. Någon förlängning av tullfriheten genomdrevs aldrig.¹⁰⁵

År 1772 följde ytterligare en missväxt. Situationen var nu kritisk på många håll i landet; särskilt hårt tycks Dalarna och Värmland ha drabbats.¹⁰⁶ Ett uppmärksammat flygblad med titeln ”Mörksens Rike och Wäldigheter”¹⁰⁷, författat av en dalmas, spriddes i Stockholm i juni 1772 och anklagade en ospecificerad överhet för att uppsåtligen förvärra hungersnöden. Det redan spända säkerhetspolitiska läget höll på att eskalera och rådet och sekreta utskottet oroade sig för regelrätt uppror.¹⁰⁸ Det uppländska regementet beordrades göra sig marschfärdigt, ombud sändes till Värmland och Dalarna för att undersöka flygbladets spridningsgrad och militären och ämbetsmän uppmanades att hålla noga utkik efter tecken på uppror.¹⁰⁹

Mindre än två förvirrande månader senare kröntes det eskalerande säkerhetspolitiska läget av statskupp. Hungersnöden fortsatte rasa och kungen själv syntes mån om att lägga skulden på ständerna: I sitt kända tal till ständerna den 21:e augusti 1772 lät han anklaga dem för att ha misskött situationen gravt.¹¹⁰ Den sociala oro som präglat månaderna före statskuppen fortsatte även under vintern 1772–1773 då svältkatastrofen fortsatte. Frivilligorganisationer som *Pro*

---

¹⁰⁴ Dagligt Allehanda. Nr: 104. 9 maj 1772.

¹⁰⁵ Malmström 1901 [1877], 336–340.

¹⁰⁶ Dribe, Olsson & Svensson 2015, 19–21; Morell 2011, 115; Malmström 1901 [1877], 333, 338.

¹⁰⁷ Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

¹⁰⁸ von Vegesack 1995, 58.

¹⁰⁹ *Riksens Höglofl. Ständers Secrete-Utskotts Protocolls Utdrag, Af den 31 Julii 1772. Jemte hosfogade Handlingar Rörande En af trycket nyligen utgifwen Skrift kallad Mörksens rike och Wäldugheter teknade til åminnelse af warande hunger och dyr Tid år 1772*. Henr. Fought: Stockholm, 1772, 5–8.

¹¹⁰ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 35, 29:e augusti 1772. (Talet publicerades in extenso i en bilaga till denna upplaga av tidningen.)

Patria arbetade för att samla in bistånd till nödlidande.¹¹¹ I Sverige, liksom i andra länder, tycks den primära dödsorsaken varit rödsoten – dysenterin.¹¹² Först 1773 fick man inom landet åter god skörd och situationen började stabiliseras.¹¹³ Många människor fann sig emellertid djupt skuldsatta med avlidna anhöriga och överdödligheten till följd av sjukdomsutbrotten skulle fortsätta ännu lång tid.¹¹⁴ Till klagoropen efter bröd hade frihetstiden dragit sin sista suck och en ny tid brutit in i Sverige.

3. Forskningsläge

Historieforskningen kring samhällskatastrofer som hungersnöd har av hävd varit ett fält dominerat av ekonomi- och socialhistoriker. Frågorna har kretsat kring demografiska förändringar, materiella förutsättningar och åtgärder, inte sällan med ett makroperspektiv. Ett stort antal svenska såväl som internationella artiklar, böcker och antologibidrag har utkommit som på dessa eller liknande vis tangerar 1771–1772 års hungersnöd. Händelsen placeras då in i större, ofta kvantitativa socio-ekonomiska sammanhang eller som en del av ett diakront pärlband av samhällskatastrofer. Fokus ligger ofta vid de breda linjerna i fluktuationer i spannmålspris eller större kvantitativa jämförelser över tid eller regioner emellan.

Ovärderliga bidrag har här givits av historikern Karl Åmark som i sin välkända studie av frihetstidens spannmålspolitik och spannmålshandel (1915) som belyser hur författningarna kring spannmålsregleringen var beskaffade i Sverige och hur praktikerna kring spannmålspolitiken såg ut.¹¹⁵ Han tillhandahåller en god bild av hur de legislativa och (till viss del) materiella förutsättningarna för hungersnöden såg ut.¹¹⁶ Han betonar även att den alltmer artikulerade kritiken av de merkantila regleringarna under 1700-talets andra hälft också rörde handeln med livsmedel. Att frisläppa spannmålshandeln, menar Åmark, var en del av denna kritik, någonting som han betonar debatterades i pamflettlitteraturen.¹¹⁷ När de agrarvurmande franska fysiokraterna lät rikta in sin strävan efter avreglering mot lantbruket hade (den smithska) liberalismen en stadscentrering och gick i stället till angrepp mot tullar.¹¹⁸

---

¹¹¹ Odhner 1885, 211.

¹¹² Post 1990, 51. Tiden efter hungersnöden präglades också av ett mycket stort antal smittade i tyfoidfeber i och smittkoppor. Lindroth 1997 [1978], 454.

¹¹³ Berg 2007, 89.

¹¹⁴ Dribe, Olsson & Svensson 2015, 19; Åmark 1915, 230.

¹¹⁵ Åmark 1915.

¹¹⁶ Åmark 1915, kap. I–VI.

¹¹⁷ Åmark 1915, 149–152.

¹¹⁸ Åmark 1915, 4.

Bengt Åke Berg har i sin studie av 1700–1800-talens svenska spannmålsmagasin (2007), (vilka etablerades för att stävja missväxt) ytterligare kompletterat bilden av de inhemska förutsättningarna.¹¹⁹ I sin kvantitativa undersökning av volatilitetshantering konstaterar han bland annat att 1771 stod för den allvarligaste prisstegringen på spannmål i Stockholm under hela undersökningsperioden.¹²⁰ Liksom hos Berg finner vi flyktiga omnämmanden av hungersnöden i flera andra svenska ekonomihistoriska sammanhang.¹²¹ Då handlar det ofta om att studera orsaker eller situera den i större komparativa och kvantitativa sammanhang. Ett betydelsefullt bidrag hittar vi i artikeln *Famines in the Nordic Countries AD 536–1875* (2015) av Martin Dribe, Mats Olsson och Patrick Svensson, som bland annat diskuterar hungersnödens orsaker, utbreddhet, dödsorsaker och människors strategier för överlevnad.¹²²

I syfte att bättre förstå den komplicerade företeelse som en hungersnöd representerar har man de senaste årtiondena, inte minst i de tysktalande länderna, även kunnat observera ett aktivt transdisciplinärt samarbete mellan naturvetenskap och humanism.¹²³ Här har man sökt syntetisera både kvalitativa och kvantitativa metoder från historia och naturvetenskap i syfte att exempelvis studera frågor om historisk ”sårbarhet” (vulnerability).¹²⁴ Här har man dessutom närmat sig den ekonomiska, religiösa och inte minst politiska hanteringen av en hungersnöd; i flera fall har man även syntetiserat detta med idéhistoria – hur man tolkade och förstod en sådan samhällskatastrof.¹²⁵ Svältkatastrofer lyfts alltså in i politiska eller kulturella sammanhang, bortom de traditionella socio-ekonomiska.

Detta skenbart spretiga men fruktbara kluster får betraktas som en del av en större historievetenskaplig trend som på olika vis tillskriver livsmedel (och bristen på den) historisk förklaringskraft. Redan 1989 hävdade den italienska historikern Piero Camporesi i sitt kryptiska arbete *Bread of Dreams* att hunger var en central drivkraft i historisk utveckling – både som fysisk realitet och som föreställning.¹²⁶ Värdefulla studier av förhållandet mellan livsmedel och politik

---

¹¹⁹ Berg 2007, 9–10, 12, 71–72, 89, 127.

¹²⁰ Berg 2007, 72.

¹²¹ Se här exempelvis Leijonhufvud & Retsö 2021, 2019–2025, som studerar torka i Sverige under 1400–1800-talen, Edvinsson, Leijonhufvud & Söderberg 2009, 129 undersöker förhållandet mellan spannmålspriset, väder och skördar i Sverige samt Ljungqvist, Seim & Huhtamaa 2020, 9–10 för ett försök till en översikt över framför allt den internationella forskningen på området. Se även Morell 2011, 115 för ett mer tolkande grepp om breda skiften i jordbruket i relation till politik.

¹²² Dribe, Olsson, Svensson 2015, 18–21, 26.

¹²³ Se antologierna Collet & Schuh [red.] 2018 och Greschke & Tishler [red.] 2015 samt artiklarna Pfister & Brázdil 2006, Pfister 2007 och Slavin 2016.

¹²⁴ Se Pfister & Brázdil 2006, 115–126 för en översikt och tillämpning av detta teoribygge.

¹²⁵ Se bl.a. Collet 2019; Collet 2015, 39–57; Collet 2010, 234–252; Pfister 2007, 33–73.

¹²⁶ Camporesi 1989, 11.

har på senare tid alltså genomförts, ofta i skärningspunkten mellan idé- och kulturhistoria och politisk historia. Exempelvis har historikern Emma Spary i *Feeding France* (2014) undersökt framväxten av industriella livsmedel och de olika försök att styra och hantera detsamma i Frankrike 1760-1815 och spårar bland annat en koppling mellan propagering för alternativa livsmedel och en erodering av förtroendet till *ancien régime*: Där publik utdelning av bröd var en symbol för den givande och skyddande franska statsmakten innebar framväxten nya alternativa livsmedel en utmaning av densamma.¹²⁷ Spary kan här visa hur livsmedel kan förstås som nära förbundet med idéer, vanor, moral och politik.¹²⁸

En viktig och inflytelserik auktoritet i forskningen kring 1770–1772 års hungersnöd är det tyske historikern Dominic Collet som närmar sig ämnet både transdisciplinärt och idéhistoriskt.¹²⁹ Han är bland de jämförelsevis få som, liksom föreliggande studie, även anlägger ett ”instrumentellt” perspektiv på katastrofen. Emedan hans empiriska tyngd ligger i Tyskland, gör han anspråk på att omfatta det av hungersnöden berörda Europa. I hans stora, och det hittills enda översiktsverket om hungersnöden *Die doppelte Katastrophe* (2019) inkluderas hela Europa och Collet förstår hungersnöden som en tudelad katastrof – som en ekonomisk-demografisk katastrof i traditionell bemärkelse men också som ett slag mot föreställningar, kulturer och kunskap. Tydligare än hos många andra visar hans mångskiftande forskningsinsats att en hungersnöd kan fångas med flera olika perspektiv. Här ska i synnerhet det *instrumentella* lyftas fram. Collet utgår från att det existerade *intressen* av att på olika sätt göra bruk av 1770–1772 års europeiska hungersnöd, i eget eller andras syfte. Individer och grupper över Europa försökte aktivt dra nytta av hungersnöden i fråga om politik, kultur, vetenskap eller religion. Teologer använde den som argument för att bekämpa sekularisering, läkarvetenskapen för att bekämpa bluffmakare och argumentera för starkare sjukvård.¹³⁰ Inte minst blev hungersnöden ett politiskt verktyg.

Collet har bland annat undersökt den officiella diskursen runt Preussiska spannmålsmagasin och hur dessa hanterade hungersnöden. Han visar hur Fredrik II:s militära inryckning i Polen 1771 (vilken utlöste den 1:a delningen av landet och ledde till landvinningar för Preussen) genomfördes inte minst för att säkra polsk spannmål åt de av hungersnöden nästintill tömda

---

¹²⁷ Spary 2014, 84–86.

¹²⁸ Spary 2014, 89, 165, 313, 315–324. Se även Spary 2012, där hon undersöker förhållandet mellan livsmedel och den franska upplysningen.

¹²⁹ Se exempelvis Collet 2019 och Collet 2015.

¹³⁰ Collet 2019, 11; Collet 2015, 51–52.

preussiska kronomagasinerna.¹³¹ På så vis, hävdar Collet, upprätthölls för folket den från myndighetshåll förfäktade fiktionen att statens spannmålsmagasin var ”sources of food security” och verktyg för jämlik fördelning, trots att de visat sig ineffektiva, var korrupta och enbart tjänade ett exklusivt fåtal.¹³² Denna operation spridde dessutom hungersnöden artificiellt österut, djupare in i Polen. Parallellt drev de preussiska myndigheterna en aktiv kampanj för att skapa externa syndabockar, i syfte att kanalisera det folkliga missnöjet mot s.k. ”spannmålsjudar” eller giriga handelsmän.¹³³ Detta sätt att styra diskursen möjliggjorde kontroll av människors känslor och disciplin, trots att kronomagasinerna i verkligheten hade tveksam effekt, och var en metod för Fredrik II att i tider av kris och social oro utmåla sig själv som en välvillig härskare.¹³⁴

Collet menar också att hungersnöden 1770–1772 användes av härskare och undersåtar för att etablera varandra som auktoritativa samarbetspartners. När gränser stängdes som en motåtgärd mot hungersnöden, såväl mellan nationer som lokalsamhällen, hämmades den inre marknaden, vilket bland annat fick människor att kräva en ”rätt” till statlig utdelning av livsmedel. På så skapades och främjades en narrativ ”allians” mellan härskare och undersåtar genom kommunikativa praktiker, där båda auktoritativt hänvisade till varandra, oaktat sina skilda intressen. Detta skedde, enligt Collet, på mellanskiktets bekostnad, där härskare förmådde utvidga sina egna befogenheter på bekostnad av adeln eller kyrkan.¹³⁵

I dessa stängda samhällen, fortsätter Collet, skapades även nya typer av praktiker som kunde utmana de sociala hierarkierna. Stängningen av gränser förlade ansvaret för hantering och utdelning av livsmedel i händerna på genom landägande och beskattning redan privilegierade grupper, vilket i mötet med nöden öppnade för klasskritiska utfall mot exempelvis adelsmän och präster.¹³⁶ En tysk skribent framställde 1772 katastrofen i ett fiktivt ”brev” som följden av en rik överhets exploatering genom exklusiva privilegier och beskattnings- och finanssystem. På så vis vände han sig mot hela maktstrukturer och sociala hierarkier. Hungern, menade skribenten, var ett instrument för kontroll, eftersom överheten kontrollerade spannmålen. Sådana angrepp hörde enligt Collet emellertid inte vanligheten.¹³⁷ Här blev alltså framställningen av

---

¹³¹ Collet 2015, 50.

¹³² Collet 2010, 242–244.

¹³³ Collet 2010, 242–246.

¹³⁴ Collet 2015, 50; Collet 2010, 249.

¹³⁵ Collet 2015, 50–51.

¹³⁶ Collet 2015, 50.

¹³⁷ Collet 2019, 127–129.

hungersnöden ett verktyg för ståndskritiska angrepp i en tid då den sociala sammansättningen i Europa så smått börjat röra sig.

Hungersnöden 1770–1772 blev enligt Collet också en katalysator för kritik av de merkantila handelsbegränsningarna. De jordbruksvurmande fysiokraterna yrkare i de tysktalande länderna på reformer och avreglering av lantbruket och ekonomin, för en ”återgång” till ett ”naturligt” varuflöde.¹³⁸ Regleringarna framställdes enligt Collet som problemet i detta ”flöde” och hungersnöden som konsekvensen, såsom en artificiellt skapad ”hjärtinfarkt”.¹³⁹ Trots begränsat genomslag bidrog hungersnöden till att etablera och professionalisera dessa ansatser, vilka Dominik Collet och Daniel Krämer menar öppnade för liberalisering och den klassiska nationalekonomin.¹⁴⁰ Att åtminstone de franska fysiokraterna länge uppfattat och framställt katastrofer av detta slag som strukturellt betingade framhålls av den irländske historikern Cormac Ó Gráda (2015). Han framhåller att en av de franska fysiokratiska huvudideologerna, François Quesnay (1694–1774) redan i *den franska encyklopedin* menade att en friare marknad minskade risken för hungersnöd och föregick alltså Adam Smiths (1723–1790) plädering för värdet av frihandel vid nödår, i det klassiska verket *The Wealth of Nations* (1776).¹⁴¹

Den schweiziska forskaren Andrea De Vincenti har i sin tur givit exempel (2018) på hur prästerskapet och den lokala upplysta eliten i Zürich använde hungersnöden åren 1770–1771 för att främja sin egen agenda för moralisk reform.¹⁴² Där många vid tiden förstod krisen som en konsekvens av moralisk dekadens började upplysnings-sällskap med undervisningsverksamhet genom att trycka broschyrer. De innehöll vissa odlingsråd men var mer inriktade på moralisk undervisning och att rättfärdiga auktoriteter. Å ena sidan sökte man alltså popularisera upplysningskunskaper, å andra sidan befästa det befintliga ståndssamhällets stratifierade ordning.¹⁴³

Samtidigt, framhåller De Vincenti, drev prästerskapet sin egen linje. De förstod hungersnöden som ett Guds straff och drev på moralisk undervisning av folket, vars bristande moral sågs som orsaken till nöden. Som del av en agenda för moralisk reform påbjöd de utbildning, bön, sång, hårt arbete och fromt leverne. Detta befästade av rådande ordningar genom ”educationalization”, kan ha svarat mot auktoriteternas intressen menar hon. Det framstod ju som att man

---

¹³⁸ Collet & Krämer 2017, 108.

¹³⁹ Collet 2019, 126.

¹⁴⁰ Collet & Krämer 2017, 108.

¹⁴¹ Ó Gráda 2015, 92–93.

¹⁴² De Vincenti 2018, 195.

¹⁴³ De Vincenti 2018, 202–203.

agerade mot krisen samtidigt som de sociala hierarkierna skyddades.¹⁴⁴ Liksom Collet visar hon också att vissa i Zürich förstod krisen som en konsekvens av skattesystemet och äldre agrara strukturer såsom tiondet.¹⁴⁵

Här, i spänningsfältet mellan *hantering* och *användning* hittar vi alltså flera exempel från Centraleuropa på grupper och individer som på olika sätt förhöll sig till krisen 1770–1772 genom att söka styra eller påverka diskursen kring den. Vissa legitimerade befintliga strukturer, system, hierarkier, sig själv eller den egna organisationen, andra misskrediterade desamma. Krisens diskursiva potential förblev inte outnyttjad. Andra hade kanske inte sådana ambitioner men gav uttryck för en uppfattning som ställde grupper eller system i skottlinjen.

Forskningsläget om hungersnöden och den svenska politiken

Om forskningen kring 1770–1772 års europeiska hungersnöd kan sägas tagit steget ut ur den ekonomiska historieskrivningen och på ett fruktbart sätt lyfts in i idéhistoria och politisk historia så kan detsamma ännu inte sägas om forskningen på de svenska förhållandena. Forskningen kring 1771–1772 års hungersnöd i Sverige är i allmänhet begränsad och några specialstudier kring hur ämnet hungersnöd begagnades politiskt existerar inte. Frihetstidens politik är i allmänhet väl undersökt – ett arbete som i synnerhet 1800-talets och det tidiga 1900-talets historiker stod för.¹⁴⁶ Längre präglades forskningen av frihetstiden av ett visst förakt mot dess konstitution och politiska värld – de vid tiden primära studieobjekten. Ofta ställdes moraliserande narrativ i motsats till epokerna före eller efter, vilket var det dominerande synsättet fram till 1910-talet då den förhärskande bilden började utmanas.¹⁴⁷ Ännu långt efter återfinns en tendens att *värdera* frihetstidens politiska värld, om det så är till det negativa eller positiva.¹⁴⁸ Det är på många sätt en tacksam period att bygga narrativ kring. Den lånar sig väl både till dem som vill upprätta långa genealogiska framställningar om demokratins svenska anor, såväl som till dem, som vill skapa en om korruption eller politisk söndring.

Den äldre såväl som moderna politiskt inriktade forskningslitteraturen nämner vanligtvis den svenska erfarenheten av hungersnöden 1771–1772 inom ramen för en nationell berättelse och som en liten del av det större politiska skifte som skedde vid frihetstidens slut. Undantaget är Åmarks undersökning som erbjuder ett något mer internationellt perspektiv på hungersnöden

---

¹⁴⁴ De Vincenti 2018, 200–201. 204–206.

¹⁴⁵ De Vincenti 2018, 205.

¹⁴⁶ Linnarsson 2022, 239.

¹⁴⁷ Lindberg 2003, 14.

¹⁴⁸ Se exempel på denna värdering i Heckscher 1949, 781, där han är välkänt negativ, och Metcalf 1985, 157–158, som är mer positiv.

än sina samtida kollegor.¹⁴⁹ De äldre forskarna intresserade sig här främst för *riksdagspolitiken* som tematiskt studieobjekt och att *värdera* ständernas hantering av hungersnöden. Symptomatiskt för detta narrativ är Clas Theodor Odhners (1836–1904) i *Sveriges politiska historia under Gustav III:s regering* (1885), där han tämligen föraktfullt beskriver ständerna och partierna som oförmögna att värdera folkets lidande högre än att de förmådde överbrygga sina egna meningskiljaktigheter och som mer upptagna med inbördes tvister än reella hjälpåtgärder. Den enda politiska användning av hungersnöden som Odhner nämner återfinns i en kritisk kommentar av hur ständerna vid tiden för statskuppen var ”som bäst sysselsatta att – på hvarandra kasta skulden för den öfverhandtagande nöden.”¹⁵⁰

För Odhner var hungersnöden bara ytterligare ett bevis på ständernas bristande förmåga och den frihetstida författningens olämplighet. Han anammade med andra ord den av Gustav III själv förfäktade framställningen, i vilket partierna och ständerna, ja allt det frihetstiden representerade, var bovarna i dramat. Följaktligen genomgår Odhners framställning av hungersnöden närmast en förvandling vid Gustav III:s statskupp, från att ha varit en ödesdiger landsplåga präglad av misskötsel, till mer av en lidelsefull, kollektiv kamp under en nådig kung.¹⁵¹

Carl Gustaf Malmström (1822–1912) skrev monumentalverket *Sveriges historia 1718-1772* i sex band (1:a utg. 1855–1877) över frihetstidens politik och företrädde även han den kritiska skolan men erbjuder en mer nyanserad framställning av hungersnöden. Att Odhner till någon del lutar sig mot Malmströms beskrivning av hungersnöden är tydligt.¹⁵² Han har likväl inte lånat Malmströms mer nyktra grepp. Malmström redovisar riksdagens debatter, tvister och åtgärder i anledning av försörjningskrisen och är även han på flera punkter kritisk till ständernas hantering av hungersnöden men är mindre riden av Odhners storvulnhet.¹⁵³ Ständerna hade genom sitt inbördes tvistande illa skött plikten som ”högsta maktägare”, sekreta utskottet arbetat med en ”förunderlig långsamhet” i frågan, men Malmström såg det även som ”fåfängt” att vältra skulden på ”det ena eller andra partiet, så som om det varit för partiets skull, som åtgärder försummats eller tid förspilldes.”¹⁵⁴ Han hävdar också att situationen kring hungersnöden

---

¹⁴⁹ Se Åmark 1915, 227–228. När Odhner 1885 eller Malmström 1877 har ett utpräglad nationalpolitiskt perspektiv på hungersnöden är Åmarks mer tematiskt och något mer internationellt.

¹⁵⁰ Odhner 1885, 97–100.

¹⁵¹ Odhner 1885, 97–100, 210–212.

¹⁵² Att Odhner 1886 lutar sig på Malmström 1877 i beskrivningen om hungersnöden syns framför allt i ordval och upplägg. Se Odhner 1886, 97–99 och Malmström 1901 [1877], 329–331.

¹⁵³ Malmström 1901 [1877], 329–340.

¹⁵⁴ Malmström 1901 [1877], 334–335.

genererade ett missnöje från folkligt håll, men understryker att *allt detta* inte ovillkorligen behövde ha riktat sig mot just ständerna.¹⁵⁵

Malmström noterar intressant nog hungersnödens kraft att generera politiska anklagelser men uppehåller sig bara kort vid denna punkt och lyfter enbart rådets inbördes debatt.¹⁵⁶ Han visar även hur den drev hattar mot mössor i brännvinsfrågan men också hur marknadsintressena kring att hålla uppe priset på spannmål bland handelsmän och borgarståndet, kolliderade med intresset att avhjälpa nöden.¹⁵⁷ Han påpekar även att bondeståndet som åtgärd föreslog lättnader i regleringspolitiken, men som borgarståndet vände sig emot. Så protesterade även prästeståndet, med protektionistiska argument. Somliga av memorialen i denna debatt trycktes, och blev således verktyg i den offentliga striden, men är inte någonting Malmström vidare undersöker.¹⁵⁸ Han tillskrev allmänt stridsskrifter lågt källvärde vid sidan av riksdagens material.¹⁵⁹

Även i mer modern forskning om frihetstidens politik består hungersnöden vanligtvis av summariska framställningar i större studier – här som en förvårande omständighet eller snarast som en frihetstidens ändhållplats. Vanligt är att forskarna söker betrakta det *kausala förhållandet* mellan hungersnöden och statskuppen. I vissa fall utelämnas den helt.¹⁶⁰ Den politiske historikern Michael Roberts (1908–1996), som tecknar en bred och mångfacetterad politisk-konstitutionell bild av frihetstidens Sverige i sitt inflytelserika arbete *Sverige under Frihetstiden*, (ursprungstitel *The Age of Liberty: Sweden 1719-1772*, 1986) nämner hungersnöden kort och hävdar att riksdagens hantering av den hos många ledde till en förtroendeförlust och i förlängningen alltså bidrog till ständerväldets fall.¹⁶¹ Om detta avser allmänheten, det politiska etablissemanget eller andra grupper framgår inte. Det var en följd av, som han uttrycker det, riksdagens ”skandalösa oförmåga att vidta effektiva hjälpåtgärder” såsom fullt upptagna med politiska frågor och tvister.¹⁶² Även här letar sig alltså den äldre kritiska värderingen in.¹⁶³

Flera forskare har låtit det ovan nämnda flygbladet ”Mörksens Rike och Wäldigheter” som spriddes i Stockholm i juli 1772, fått stå som exempel på en koppling mellan hungersnöden och statskuppen. Roberts ser detta korta och tämligen dunkelt formulerade flygblad, som ett utslag

---

¹⁵⁵ Malmström 1901 [1877], 338–339.

¹⁵⁶ Malmström 1901 [1877], 334.

¹⁵⁷ Malmström 1901 [1877], 330–333, 337–338.

¹⁵⁸ Malmström 1901 [1877], 339.

¹⁵⁹ Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL, digital tjänst) ”Carl Gustaf Malmström”, avläst 25.07.2023.

¹⁶⁰ För ett sådant exempel se Metcalf 1985, 154–158.

¹⁶¹ Roberts 2003 [1986], 282.

¹⁶² Roberts 2003 [1986], 282.

¹⁶³ Till Roberts framställning har även populationsforskaren John D. Post anslutit sig till. Post 1990, 50–51.

för folkligt missnöje riktat mot riksdagen, vilket bidrog till den allmänna revolutionära stämningen i landet.¹⁶⁴ Litteraturvetaren Annie Mattson faller liknande omdömen i sin studie av smädesskrifter mot Gustav III (2010) och ser det som en revolutionär och kungavänlig skrift.¹⁶⁵ Malmström håller förvisso med om betydelsen av flygbladets politiska konsekvenser men ser tvärtom inte skriften som någon politiskt riktad kritik, utan enbart som ett desperat utslag för folkets lidande.¹⁶⁶ Litteraturvetaren Thomas von Vegesack är också mer återhållsam och tar i sin studie av den svenska opinionsbildningen 1755–1830 (1995), flygbladet som ett exempel på hur hungersnöden beredde vägen för statskuppen utifrån hur det trappade upp det säkerhetspolitiska läget.¹⁶⁷

Dominik Collet hör till de få som uppmärksammat att Gustav III själv begagnade sig av hungersnöden i politiskt syfte. Han hävdar att kungen använde den för att politiskt försvaga (”zum entmachten”) riksdagen, för att sedan genomföra sin kupp och efteråt beskylla ständerna för att inte ha gjort någonting för att råda bot på bristen.¹⁶⁸ Vad Collet avser i det senare fallet är kungens kända tal den 21:e augusti, på den förra punkten är det tyvärr mindre tydligt vad han syftar till. Han framhåller också att kungen gjorde en stor sak av att efter statskuppen utmåla sig själv som en nådig fadersfigur. Han lät förbjuda allt firande av sin egen person, gav i stället pengar till de svältande och nödlidande, och lät inviga ett fattighus på kuppens årsdag 1773.¹⁶⁹

Forskningsläget om frihetstidens offentliga tryck

Det offentliga tryckstoffet – pamfletter, veckoskrifter och dagstidningar – tryckt mellan 1766–1772 värderades länge lågt som källmaterial.¹⁷⁰ Trots att Malmström själv undvek att använda dessa som källmaterial uppmärksammar han deras politiska betydelse. Tryckpressen, framhåller han, var ett av bägge partier väl utnyttjat ”vapen”, som både genom tryck av riksdagsprotokoll och ”tillfälligskrifter” upptogs som politiskt verktyg.¹⁷¹ I synnerhet mössorna, hävdar han, lyckades med stor framgång under 1771–1772 års riksdag begagna denna.¹⁷² Till skillnad från tidigare, betonar han, var mössorna nu de anfallande; man lät exempelvis komprimera och popularisera Anders Nordencrantz tjocka kritiska luntor av hattarnas hantering av rikets finanser,

---

¹⁶⁴ Roberts 2003 [1986], 282.

¹⁶⁵ Mattson 2010, 39.

¹⁶⁶ Malmström 1901 [1877], 357–358.

¹⁶⁷ von Vegesack 1995, 58.

¹⁶⁸ Collet 2019, 114.

¹⁶⁹ Collet 2019, 114.

¹⁷⁰ Peterson 1984, 9.

¹⁷¹ Malmström 1901 [1877], 81–82.

¹⁷² Malmström 1901 [1877], 212, 225.

och utbrottet av ståndsstriden genererade en veritabel lavin av pamflettskrifter som angrep adeln. De angreps i allt från rätten till högre ämbeten, partiväsandets sammanbrott till frihetstidens båda misslyckade krig.¹⁷³ Så kritiserade även Gustav III:s kompositionsförslag (försöket att ena partisplittningen) i en rad skrifter som företrädde de ofrälse mössorna.¹⁷⁴ Att hungersnöden i sig blev föremål för debatt i pamfletterna förbigås emellertid.

Det är först med historikern Arthur Evers specialstudie av den svenska brännvinslagstiftningen under frihetstiden (1931) som det blir tydligt att hungersnöden faktiskt debatterades i offentligt tryck. Evers undersöker inte bara brännvinsfrågan i riksdagsdebatterna, utan kompletterar densamma med en översikt av den anonyma pamflettdebatt om ämnet som fördes 1771–1772. Denna fem sidor långa översikt är det hittills enda exemplet på en studie som åtminstone indirekt haft den offentliga debatten om hungersnöden som studieobjekt 1771–1772. Här framgår att brännvinsfrågan motiverade en livlig debatt i pamfletter och dagspress under hungersnöden och att man även här från politiskt håll begagnade det tryckta ordet som verktyg för opinionsbildning.¹⁷⁵

Hattsympatisörerna förfäktade att brännvinsbränningen skulle stoppas medan de som stödde mössorna ville behålla den. Ekonomisk nytta stod mot slöseri med spannmål, egenansvar och frivillig nykterhet mot tvångsreglering, inhemska perspektiv mot utländska. Det blir här tydligt att de som drev hattarnas linjer stod för en protektionistisk linje som gjorde gällande att hungersnöden bäst kunde hanteras genom inhemska åtgärder och anstalter.¹⁷⁶ Evers själv reflekterar emellertid inte över detta. Han är också tyst i frågan om förhållandet mellan riksdagspolitiken och debatterna i offentligt tryck och förhåller sig inte uttryckligen till de politiska ”idealtyper” som kan abstraheras ur pamflettdebatten. För Evers blev dessa aldrig mer än anonyma skribenter.

Flera arbeten har sedan dess på olika sätt undersökt det omfattande tryckstoff som utkom under frihetstiden. Dessa har varit inriktade på samtidens stora stridsfrågor som yppighet och överflöd såväl som använt tryckstoffet för egna tematiska, inte sällan idéhistoriska studier.¹⁷⁷ Ett stort svenskt forskningsfält existerar även på frihetstidens politiska offentlighet och tryckta medier i

---

¹⁷³ Malmström 1901 [1877], 193, 212–213,

¹⁷⁴ Malmström 1901 [1877], 225.

¹⁷⁵ Evers 1931, 96–100, 105.

¹⁷⁶ Åmark 1915, 97–100.

¹⁷⁷ Peterson 1985 och Runefelt 2015 studerar debatterna kring (över)konsumtion, Gustafsson 2009 retoriken i 1769 års pamfletter, Nordin 2000, 408–418 idéhistoriska frågor om rättighet och deltagande och Nordin 2020 gör en översikt av tryckproduktionen 1766–1772 och jämförelser mellan de svenska och danska förhållandena. Se även Runefelt & Sjöström 2014 som studerar förmoderna offentligheter mer allmänt.

allmänhet.¹⁷⁸ Anmärkningsvärt nog finns jämförelsevis få studier av den ekonomiska debatten i tryckt media 1766–1772 utöver den av auktoriteterna Nordencrantz, Chydenius etc.¹⁷⁹ Att offentligt tryck, som Malmström påpekat, var en arena för politisk opinionsbildning såväl som att de användes av de politiska partierna understryks av flera.¹⁸⁰ Press- och litteraturhistorikerna Claes-Göran Holmberg och Ingemar Oscarsson har dessutom betonat att det fanns en marknad för yrkesskribenter, som mot betalning lejdes av de olika partierna för att driva just deras linjer – i denna tjänst hägrade också möjligheten att belönas med anställning inom staten.¹⁸¹

Historikern Bo Peterson, som i en artikel från 1984 studerar pamflettdebatten kring 1766 års överflödsförordning, intresserar sig bland annat för de individuella skribenternas politiska hemvist och sympatier och framhåller att detta, där det var möjligt att utröna, klart påverkade texterna.¹⁸² Litteraturvetaren Marie-Christine Skuncke har i ett antologibidrag (2003) skisserat hur de två dagstidningarna *Dagligt Allehanda* (mössvänlig) och *Almänna Tidningar* (kungavänlig) deltog i opinionsbildningen 1771–1772 kring privilegiestriden. Här framgår att båda tidningarna aktivt förhöll sig till frågorna utifrån sin politiska positionering och att i synnerhet de ofrälse skickligt drev sina frågor i tryckt media.¹⁸³

4. Teori

En hungersnöd är ett resultat av ett ofta långt och komplicerat händelseförlopp. Den är också, till skillnad från många andra kriser, en långsam sådan, vilket kan göra det svårt att få grepp dess kausalitet.¹⁸⁴ En titt på de ekonomiska auktoriteterna Adam Smiths (1723–1790) och Thomas Malthus (1766–1834) syn på orsakerna till en hungersnöd är belysande. Grundad i sin liberalekonomiska kritik av merkantilismen såg Smith en hungersnöd som en mänsklig, artificiell skapelse – en följd av regleringspolitikens djupgående ingripanden i handel och näringsliv.¹⁸⁵

---

¹⁷⁸ Se exempelvis Bennich-Björkman 2003; Skuncke 2016, Skuncke 2003; Lindroth 1997 [1978], 75–90; Nordin 2020; Oscarsson 2005; Oscarsson 2003; Oscarsson 2000.

¹⁷⁹ Eli Heckscher har exempelvis en välkänt negativ inställning till den ekonomiska pamflettlitteraturen från frihetstidens sista tid och han har kallat denna ”tryckfrihetens slyngelår” och resultaten av debatterna för ”värdelösa”. Heckscher 1949, 820, 824. Det verkar finnas en fortsatt tendens att hålla sig till auktoriteterna, dock inte tillnärmelsevis lika dömande. Så är fallet hos Lars Magnusson. Se Magnusson 2001; Magnusson 2003; Magnusson 2016 [1996], 139–181, 210–233. Se även Herlitz 2003. Runefelt 2005 tillhör kanhända ett undantag.

¹⁸⁰ Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 13–15; Nordin 2000, 408; Oscarsson 2000, 150–153; Skuncke 2003, 284–286.

¹⁸¹ Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 29.

¹⁸² Peterson 1984, 33

¹⁸³ Skuncke 2003, 265–266, 282–284, 286.

¹⁸⁴ Alfani & Ó Gráda 2017, 16; Collet 2015, 41; Slavín 2016, 442–443.

¹⁸⁵ Vernon 2007, 10.

Malthus menade å sin sida att en hungersnöd var någonting naturgivet, en naturens kontrollmekanism för att hantera moralisk svaghet och överpopulation, det senare till följd av att livsmedelsproduktion aldrig skulle kunna växa snabbare än populationen.¹⁸⁶ Där Smith såg ett *fördelningsproblem* som orsak till en hungersnöd såg Malthus *reell brist*.

Collet hävdar att man under tidigmodern tid vanligtvis anlade ett interagerande och multikausalt perspektiv på orsakerna till en hungersnöd. Han menar att de förhärskande förståelserna i huvudsak vilade på tre grunder: *människan* (en artificiellt skapad kris), *klimatet* (en naturligt skapad) och *Gud* (en straffteologiskt betingad kris). Dessa tolkningar uppfattades vanligtvis som sammankopplade och varandra betingade, och kunde tillskrivas olika tyngd och förklaringsförmåga. Genom att skilja på primära och sekundära orsaker kunde i synnerhet det teologiska perspektivet enkelt passas in ”över” andra tolkningar.¹⁸⁷ Men de kunde enligt Collet också uppfattas som varandra skilda och konkurrerande.¹⁸⁸ Denna *ontologiska tolkningspluralism* står som grundförutsättning för studien. Där en multikausal tolkningshorisont var förhärskande eller det saknades allmän eller auktoritativt grundad konsensus till orsaken bakom en kris måste det funnits en betydande grad av *tolkningsbarhet*.¹⁸⁹ Tolkningsbarheten står som förutsättning för att kunna kommunicera en framställning utan att den förkastas som stridande mot det normerade eller allmängiltiga.¹⁹⁰

I sitt kända samlingsverk av essäer *Inventing the French revolution* (1990) undersöker den brittiske historikern Keith Michael Baker förhållandet mellan franska revolutionen och upplysningen och erbjuder ett i grunden lingvistiskt perspektiv på politik, som kommer fungera som utgångspunkt här. Han definerar politik på följande vis: ”It sees politics as about making claims; as the activity through which individuals and groups in any society articulate, negotiate, implement, and enforce the competing claims they make upon one another and upon the whole.”¹⁹¹ Politik vilar enligt Baker alltså på *anspråk* – det utgör en språklig dragkamp mellan politiska

---

¹⁸⁶ Alfani & Ó Gráda 2017, 2; Vernon 2007, 11.

¹⁸⁷ Collet 2019, 119–120, 122; Collet & Schuh 2018, 7–8; Collet 2015, 43.

¹⁸⁸ Collet 2019, 119; Collet & Krämer 2017, 108. Först framåt 1800-talet menar Collet och Krämer att monokausala förklaringar på allvar började dominera, se Collet & Schuh 2018, 7–8 och Collet & Krämer 2017, 108.

¹⁸⁹ En pluralism har präglat forskningen även under senare tid: En forskningstradition med teoretisk förankring i Amartya Sens klassiska arbete *Poverty & Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (1981) och i förlängningen Adam Smiths, har gjort gällande att en hungersnöd inte är följden av reell brist, utan ojämlik livsmedelsdistribution. Denna approach sätter social ojämlikhet i fokus. En motsatt tradition ”följer” Malthus och hävdar i stället att det är en konsekvens av reell brist på livsmedel. Alfani & Ó Gráda 2017, 2–3. samt Collet & Schuh 2018, 6.

¹⁹⁰ Se även Runefelt 2015, 16.

¹⁹¹ Baker 1990, 4.

kontrahenter som gör, uttrycker, omförhandlar och genomdriver olika konkurrerande anspråk.¹⁹²

När Baker ger en definition av ”politisk kultur” ser han följaktligen inte detta som ett komplex av idéer eller ideologier, utan en grupp diskurser och symboliska praktiker genom vilka man gör anspråk.¹⁹³ Baker själv är intresserad av denna politisk-lingvistiska teori utifrån ett perspektiv där diskurser kring vissa begrepp ses som det som upprätthåller eller omkullkastar sociala hierarkier – ett perspektiv han anlägger på franska revolutionen. Makt blir att kontrollera diskursen, varför politisk auktoritet enligt Baker blir en om kommunikativ auktoritet.¹⁹⁴ Med detta som utgångspunkt arbetar Baker semantiskt och intresserar sig för begrepps betydelse och upprätthållandet av det han kallar auktoritativa definitioner.¹⁹⁵ För Baker var franska revolutionen med andra ord en lingvistisk revolution.

Vi kommer här ta fasta på Bakers koncept om de konkurrerande politiska anspråken. Där Baker främst intresserar sig för den semantiska delen av detta koncept – anspråk på definitioner – så kommer vi här i stället ta ett bredare grepp och intressera oss för anspråk på hela innehållsliga teman. Vad avses då med begreppet *anspråk*? Baker förstår det som en utpräglat språklig akt och som ett försök att hävda företräde, vilket vi ansluter oss till. För föreliggande undersökning förstår vi det som *ett anspråk på att kommunicera en giltig och legitim framställning av verkligheten*. På detta vis lägger vi oss också nära en alternativ översättningen av ”claims” – påstående. Liksom Baker förstår vi dessa anspråk som politiskt betingade och som danade med ett i grunden ideologiskt motiv. Eftersom de kommuniceras av olika individer eller grupper förstås de också som konkurrerande och i olika utsträckning oppositionella till varandra. De hävdar giltighet och auktoritet på en arena av flera andra mer eller mindre rivaliserande anspråk.¹⁹⁶

Utöver denna definition ska två aspekter hos anspråket klargöras, vilka fungerar som teoretiskt-metodologiska verktyg: *Innehåll* och *funktion*. Anspråket måste för det första ha en kontext och ett innehåll. För föreliggande undersökning bygger anspråkens innehåll på ett avgränsat tema: 1771–1772 års hungersnöd. Det är med andra ord anspråk på att kommunicera en giltig och legitim framställning av hela eller delar av detta tema som vi intresserar oss för. För det andra

---

¹⁹² Någon helt tillfredställande översättning av ”claims” är i sammanhanget svårt att hitta. Medveten om risken för en viss semantisk glidning är *anspråk* enligt mig det lämpligaste ordet.

¹⁹³ Baker 1990, 4.

¹⁹⁴ Baker 1990, 17–18.

¹⁹⁵ Baker 1990, 4–5.

¹⁹⁶ Se även Runefelt 2015 härom. Han förstår diskursiva anspråk som anspråk på sanning – och i förlängning på makt över tankar och handlingar. Runefelt 2015, 16.

måste vi avgränsa anspråkets funktion. Detta görs utifrån konceptet *politisk legitimitet*. Vi är nämligen bara intresserade av att analysera två funktioner hos ett politiskt anspråk – *legitimering* och *misskreditering*. Att försöka öka legitimiteten för en egen politisk linje och minska detsamma för meningsmotståndaren får anses grundläggande för all politisk opinionsbildning. Politisk legitimitet kan ses som ett förtroendekapital vilket en politiskt motiverad avsändare alltså har för avsikt att öka hos en mottagare genom att legitimera någonting och minska genom att misskreditera.

Dessa två användningsområden är de två funktionerna hos ett anspråk som studien intresserar sig för och som ligger till grund för metoden. Utöver detta förutsätts dessutom att anspråken syftar till en högre nivå – att styra *hur* man talar om ett ämne, att med andra ord etablera eller upprätthålla diskursiv auktoritet. Detta begrepp används här inte som ett teoretiskt-metodologiskt verktyg utan uppfattas enbart som en definierande teoretisk aspekt av ett anspråk och som en tredje funktion. Vi är inte intresserade av faktisk spridningsgrad eller genomslag för ett anspråk, utan det faktum att det kommunicerades och hur. Denna handling förstås som ett politiskt motiverat försök att legitimera och misskreditera någonting samt att etablera eller vidmakthålla en diskurs.

Här finns ett antagande som måste adresseras. Att göra anspråk förutsätter en grad av *avsikt*, ett uppsåt bakom en utsaga. Vi kan aldrig känna till en avsändares inre eller egna syfte med ett textförfattande; analysen är alltid begränsad till den presenterade texten. Källkritiskt är detta inget problem men genom att förutsätta anspråk riskerar man att läsa in obefogat politiskt uppsåt i en utsaga. Med andra ord så förutsätts att just denna aspekt av en text är danad med politiskt motiv. Om detta kan följande sägas: Källmaterialet för föreliggande undersökning – tryckt media, pamfletter, flygblad, tidskrifter osv. – fungerade till betydande del som verktyg för politisk opinionsbildning. Den arena som undersöks var med andra ord till stor del politiskt betingad. Förekomsten av ämnet försörjningskris i ett opinionsbildande, argumenterande sammanhang indikerar att inkluderingen inte är oavsiktlig eller opolitisk. Det primära angreppssättet, som kommer utvecklas under metodavsnittet, är att undersöka hur argument användes för politisk legitimering och misskreditering: För en politiskt motiverad skribent fanns knappast några skäl att kommunicera argument som inte var utformade för att stödja argumentationen. Med detta sagt förblir frågan om *avsikt* en punkt som motiverar särskild varsamhet vid analys.

Hur kan vi då teoretisera avsändarna? För det första förutsätts denna vanligtvis anonyma grupp som politiskt motiverad – om de så var av partierna lejda frilansande skribenter eller individer

som uttryckte egna åsikter. Eftersom det faller utanför undersökningens syfte att ta reda på vilken skribent som skrev vad, så förstår vi här avsändarna som *företrädande* olika politiska linjer, inte *tillhörande* det ena eller andra politiska lägret. Detta är en viktig distinktion eftersom studien *inte* gör anspråk på eller intresserar sig för att identifiera vilken skribent som var ”mössa” eller ”merkantilist” osv., enbart vilken politisk gruppering deras framställning kan anses *ha företrätt*.

De olika framställningarna uppfattas här som delar av större narrativa helheter, som kan urskiljas ur debatten om hungersnöden. Det förutsätts att olika avsändares framställningar kunde ha vissa gemensamma ideologiska drag och på så vis kommunicerade ett brett, ”samfällt” och politiskt motiverat *narrativ* om hungersnöden. (Detta betyder varken att avsikterna hos olika avsändare behöver ha varit desamma eller att avsändarna medvetet skulle ha koordinerat sina ansatser.) *Narrativ* används här i betydelsen en slags mer eller mindre unison makroberättelse som formades av gemensamma politiska nämnare hos olika avsändare. Där begreppet *framställning* avser en individuell utsaga som håller ett eller flera anspråk, så avser *narrativ* flera kollektiva framställningar. Användningen av detta teoretiska verktyg representerar ett försök att identifiera huvudlinjer hos olika politiska grupperingar, genom att generalisera de många anspråken. Detta verktyg kommer *enbart* användas i diskussionen efter att analysen genomförts.

5. Metod

Vi ska inleda metoden med en tematisk avgränsning. Eftersom den offentliga debatten om brännvinsbränningen under hungersnöden redan undersökts av Arthur Evers så kommer detta ämne att på det stora hela utelämnas. Vi är vidare inte intresserade av framställningarnas beviskraft eller deras faktiska förhållande till verkligheten, utan det framförda *budskapet*. Endast vid enstaka tillfällen kan det vara värdefullt att ställa en utsaga mot verkliga omständigheter i syfte att öppna upp för ett större kontextuellt djup. Eftersom vi inte heller är intresserade av retorik utan av försöken att styra den *logik* kring vilken anspråken om försörjningskrisen byggdes, så passar en argumentationsanalys väl för undersökningen. En texts teser, premisser eller argument förekommer långt ifrån alltid explicit ens i argumenterande sammanhang, utan måste aktivt rekonstrueras och lyftas fram. I vårt sammanhang är syftet med argumentationsanalysen att undersöka de delar av argumentationen där försörjningskrisen på olika vis *görs till ett argument*

för att legitimera respektive misskreditera någon eller någonting. Metoden utgörs av två delar. En argumentationsanalys och en analys av idealtyp.

Argumentationsanalysens metodologiska verktyg utgörs av följande fyra kategorier. De syftar dels till att identifiera *problemframställningarna* hos olika utsagor, dels att identifiera vart *beskyllning riktas* och var *ansvar* och *skuld* förlades:

- **Anspraak om orsaker:** Med detta avses anspraak som gjordes om *orsakerna* till eller *förvärrande omständigheter* bakom försörjningskrisen, var problemet låg eller vad som förvärrade omständigheterna samt de argument man lät underbygga detta med.
- **Anspraak om åtgärder:** Med detta avses de anspraak som gjordes om *lösningar* eller *upphjälpande åtgärder* till försörjningskrisen och de argument man lät underbygga detta med.
- **Anspraak om skuld:** Med detta avses anspraak om *vem* eller *vilka* som ytterst bar *ansvar* för det identifierade problemet eller förvärrade situationen, och de argument man lät underbygga det med.
- **Anspraak om ansvar:** Här avses anspraak om *vem* eller *vilka* som ytterst bär *ansvar* för att lösa eller förebygga det som identifierats som ett problem, och de argument detta underbyggs med.

Alla framställningar om försörjningskrisen varken avses eller kan analyseras med hjälp av *samtliga* av dessa fyra verktyg. De ska ses som olika vägar genom de heterogena utsagorna om försörjningskrisen som avser leda fram till samma mål – legitimering och misskreditering. I vissa fall kan enbart en av kategorierna tillämpas, i andra fall flera stycken. I praktiken kan de vara både överlappande och varandra åtskilda men syftar i sin bredd till att skapa en god metodologisk täckningsgrad. Med detta sagt ska det understrykas att undersökningen inte gör några anspraak på en allomfattande eller heltäckande studie.

Den andra delen av analysen avser identifiera den idealtypiska politiska position avsändaren kan anses företräda samt vänder sig emot. Detta innebär att avsändarna kommer betraktas och undersökas som ett utslag för en generell ideologisk hållning snarare än för individuella motivationer eller åsikter. Orsakerna till detta är två: dels är mycket av källmaterialet skrivet under pseudonym eller helt anonymt, dels intresserar vi oss mer för breda politiska linjer än för enskildheter. Här är det åter viktigt att understryka att varken metoden eller syftet gör anspraak på att undersöka mer än den politiska position en utsaga kan anses *företräda*, inte vilken politisk

åsiikt en avsändare verkligen hade. Politisk positionering kan utläsas genom de frågor en skribent tar strid för och de teser eller argument som kan anses (ideal)typiska för olika grupper. Detta utläses genom nära inläsning av tidigare forskning men är givetvis inte okomplicerat. Det ideologiska landskapets kontrahenter var förstås inte skilda från varandra med vattentäta skott och vissa positioner flöt samman. Exempelvis splittrade ståndsstriden upp hattarna och mössorna i två grupperingar, vilket motiverar varsamhet vid analys av idealtyperna.

Begrepp och definitioner

Den svenska Nationalencyklopedin ger följande definition av hungersnöd: ”En vanligen landsomfattande brist på baslivsmedel, orsakad av missväxt, krig eller handelsblockader.”¹⁹⁷ Denna definition tar inte hänsyn till att en hungersnöd kan uppstå genom ojämlig fördelning, varför följande används här: en materiell brist eller bristande tillgång på livsmedel som direkt eller indirekt leder till överdödlighet. Här görs en åtskillnad mellan begreppen *hungersnöd* och *försörjningskris*. En hungersnöd är ofta en långsam katastrof och när en sådan kan anses inträda är till viss del en definitionsfråga. En hungersnöd kan också drabba ojämnt mellan geografiska områden och olika samhällsgrupper. Med *försörjningskris* som paraplybeteckning avses här inte bara själva hungersnöden utan även den period av stegrade livsmedelspriser som föregick och efterföljde den. Begreppet omfattar inte bara de av svält direkt drabbade utan samhället som helhet.

Betydelserna av och gränserna mellan begreppen *dyrtid*, *missväxt*, *hungersnöd* och *svält* som de användes i sin samtid kräver också vissa tydliggöranden. Dessa är de vanligast förekommande begreppen kring försörjningskrisen i källmaterialet. De användes både för att beteckna *tillstånd* som drabbat enskilda, grupper eller samhällen men också *tidsperioder* i allmänhet. Med reservation för en viss skillnad i semantisk laddning över tid och mellan författare följer en kort sammanställning över de iakttagelser som gjorts över begreppslik användning i det föreliggande källmaterialet tillsammans med de definitioner som svenska akademins ordbok erbjuder.

Dyrtid var ett vanligt förekommande begrepp i källmaterialet och användes enligt SAOB för att beteckna en period av knapphet och brist i tider av höga priser på (livs)förnödenheter, ofta i anslutning till hunger.¹⁹⁸ Eftersom Sverige 1770–1772 ännu led sviterna efter 1760-talets katastrofala ekonomiska tillstånd måste det likväl inte vara givet att begreppet syftade till just

---

¹⁹⁷ Nationalencyklopedin (NE.se) ”Hungersnöd” avläst 11.04.2023.

¹⁹⁸ Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Dyr-tid” avläst 25.03.2023.

försörjningskrisen. I källmaterialet framträder vad som någon gång tycks vara en semantisk överlappning mellan dessa betydelser, vilket vid analys motiverar särskild uppmärksamhet till kontextuellt bruk. Begreppet *missväxt* var också vanligt i sin samtid och betecknade mer konkret en felslagen eller ringa årsväxt enligt SAOB.¹⁹⁹ I källmaterialet rör det sig i stort sett utslutande om spannmål.

Hungersnöd verkar ha varit ett begrepp laddat med mer tyngd i sin samtid och användes mindre lättvindigt i källmaterialet. SAOB definierar det som ”(nöd som består i) ytterlig brist på föda, erforderliga livsmedel; period karakteriserad av dylik brist; numera nästan blott om en (allmän- nare) sådan nöd i ett land eller större område.”²⁰⁰ Begreppet *svält*, eller *att svälta* användes inte heller lättvindigt. Enligt SAOB betecknade det att ”under längre tid vara utan (tillräcklig) föda” och resultativt att ”svälta till döds”.²⁰¹ Bortom dessa semantiska iakttagelser är det av betydelse att understryka att man inte ska förstå de företeelser begreppen betecknar som varandra betingade eller kausala – en missväxt kan leda till svält men måste inte. Svält eller ”dyrtid” kan bero på missväxt, men måste inte, o.s.v. Att man i sin samtid förstod eller framställde det på det viset är en annan sak.

En avslutande anmärkning kan göras på de geografiska och tidsliga definitionerna. När man talar om en ”kontinentomfattande hungersnöd åren 1770–1772” är det förstås något av en generalisering. De missväxter som främst drabbade Nord, Central, och Västeuropa vid 1770-talets början gav olika effekt och slog ojämnt. Stora delar av Europa led konsekvenserna i form av försämrad ekonomi, dyrare livsmedel, hungersnöd, överdödlighet och utbrott av endemiska sjukdomar till följd av undernäringen medan vissa regioner led av akut svält (som delar av Tyskland och Böhmen). I andra delar triggade försörjningskrisen mer en politisk och ekonomisk kris snarare än demografisk, som i Frankrike.²⁰² På vissa håll var situationen akut redan 1770, på andra, som i Sverige var det värst ca: 1771–1772.²⁰³ Dominik Collet har valt åren 1770–1772 för att rama in den europeiska hungersnöden. De för föreliggande undersökning valda årtalen är 1770–1772. Denna avgränsning motiveras till stor del av källmaterialets beskaffenhet, vilket redovisas nedan.

---

¹⁹⁹ Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Missväxt” avläst 25.03.2023.

²⁰⁰ Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Hungersnöd” avläst 25.03.2023.

²⁰¹ Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Svält” avläst 25.03.2023.

²⁰² Boshier 1972, 17–21; Post 1990, 36–38, 43.

²⁰³ De Vincenti 2018, 196; Dribe, Olsson & Svensson 2015, 18–21.

6. Källmaterial

Avgränsning

Om vi är intresserade av politisk opinionsbildning i frågan om hungersnöden 1771–1772 faller det sig naturligt att vända sig till periodens rika flora av offentligt tryck, som av en slump sammanföll med perioden av tryckfrihet 1766–1772. Debattkulturen som uppstod i Sverige under dessa år (och en kort tid i Danmark 1770–1772) var i ett internationellt sammanhang unik för sin tid. Det skulle dröja runt 40 år, till 1810-talet, innan antalet svenska tryck nådde samma nivåer igen.²⁰⁴ Undersökningens källunderlag består av politiska pamfletter, dagstidningar, veckoskrifter, och periodiska publikationer tryckta mellan 1770 och statskuppen den 19:e augusti 1772. 1770 började de första observationerna om dyrhet i spannmål dyka upp och statskuppen 1772 innebar på flera vis ett brott mot föregående period: för det första inträdde ett rättslöst tillstånd för tryckfriheten. Formellt reviderades denna först 1774 men efter statskuppen blev man omedelbart mycket försiktig i hur och om vad man skrev. Den tidigare så radikala offentliga debatten stannade av tvärt och antalet tryckta titlar minskade dramatiskt.²⁰⁵ Ståndsstriden avbröts, partisystemet upplöstes och man förbjöds samma år att skriva eller ens tala om partierna.²⁰⁶ Därför avgränsar vi oss till augusti 1772, även om hungersnöden och dess efterverkningar fortsatte väl in i 1773.

Tryckfriheten var emellertid inte utan begränsningar. Censuren kvarstod på religiösa frågor och man fick inte kritisera eller angripa Gud, grundlagarna, hovet, ständerna eller riksrådet.²⁰⁷ Trots detta såg perioden en explosiv tillväxt i tryckstoff.²⁰⁸ Detta nya offentliga samtal fick också sin prägel av en utbredd läskultur på kaffehus, salonger och universiteten där särskilda lässällskap växte fram.²⁰⁹ Situationen skapade också unika förutsättningar för opinionsbildning på så vis att författaren, inte tryckaren, var ytterst ansvarig inför lagen.²¹⁰ Men trots att texter ofta skrevs anonymt var tryckaren skyldig att behålla dennes uppgifter. Det var alltså fullt möjligt att dra skribenter inför rätta för deras skrifter, men om det visade det sig obefogat kunde det för privatpersoner bli en ganska dyr affär. Risken fanns också att Justitiekanslern väckte åtal.²¹¹

---

²⁰⁴ Nordin 2020, 94–96.

²⁰⁵ Boberg 1951, 66, 71–73; Lindberg 2006, 168–169; Nordin 2020, 95.

²⁰⁶ Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 30; Lindberg 2006, 168–169.

²⁰⁷ Hedenborg & Kvarnström 2015 [2003], 149; Oscarsson 2000, 144.

²⁰⁸ Oscarsson 2000, 144; Nordin 2020, 94–95.

²⁰⁹ Holmberg, Oscarsson & Rydén. 1983, 13.

²¹⁰ Gustafsson 2009, 28. Om förändringen av detta vid 1774 års TF se Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 30.

²¹¹ Gustafsson 2009, 28.

Betydande delar av trycket utgjordes av politiska pamfletter.²¹² Ordet är en inom sentida mediehistorisk forskning ofta använd paraplybeteckning för en (vanligen kortare och mer eller mindre självständig) politisk skrift.²¹³ Pamfletterna var vanligtvis tryckta men samexisterade också med en mindre mängd handskrivna sådana.²¹⁴ I det följande talar vi uteslutande om tryckta pamfletter – här undersöks endast sådana eftersom jämförelsevis få handskrivna pamfletter från 1770–1772 är bevarade.²¹⁵ Pamfletterna, som kunde vara fristående, såväl som en del av en ”svarskedja” påminner snarast om dagens debattartiklar och ämnena kunde vara lika mångskiftande. Det finns indikationer på att pamfletterna i sin samtid betraktades som en genre i sig, vid sidan om dagstidningar eller veckoskrifter. Sidantalet kunde variera dramatiskt, från det relativt vanliga fyra sidor, till ibland uppemot hundra. De utkom emellertid alltid i samma format – kvarto (4:o). Som mycket annat trycktes de alltid i fraktur, vilket vittnar om en ambition att nå ut till en bred läsekrets.²¹⁶

Trycket av pamfletter ökade kraftigt vid riksdagarna, någonting som illustrerar deras opinionsbildande funktion.²¹⁷ Som Marie-Christine Skuncke påpekar utkämpades under dessa år mycket av striden om makten genom medierna.²¹⁸ Inom föreliggande studie har sammanlagt 84 pamfletter från åren 1766–1772 undersökts översiktligt i sökandet efter de som rörde hungersnöden, 27 på olika vis upptagits i studien, varav 11 analyserats²¹⁹. Ibland gavs större textmassa ut i följetong vilket kunde göra pamfletterna mycket snarlika tidskrifter. Texter från fyra olika sådana så kallade *periodiska publikationer* har undersökts.

Två stora dagstidningar dominerade frihetstidens två sista år och befann sig i nästan oavbrutet debattkrig: den mössvänliga *Dagligt Allehanda* (1767–1849) och den hatt- och kungavänliga *Almänna Tidningar* (1770–1772).²²⁰ Båda utkom med någorlunda jämn intervall sex dagar i veckan – den senare dock först fr.o.m. januari 1772. Tidningarna, fungerade både som arena för opinionsbildning men även som kanaler för att rapportera om riksdagsarbetet. Den redaktionellt lösa *Dagligt Allehanda* (Wilhelm Momma/ Johan Pfeffier) stod med en mångfald av insändare och (ofta myndighetskritiska) inlägg mot den mer styrda *Almänna Tidningar* under

---

²¹² Nordin 2020, 93–94.

²¹³ Gustafsson 2009, 35.

²¹⁴ Nordin 2020, 98.

²¹⁵ Nordin 2020, 95, 98–100.

²¹⁶ Gustafsson 2009, 36; Skuncke 2003, 268–269.

²¹⁷ Nordin 2020, 95.

²¹⁸ Skuncke 2003, 264.

²¹⁹ Av dessa har en studerats inom tidigare forskning: Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter tecknade til åminnelse af warande hunger och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

²²⁰ Ihalainen 2008, 147; Skuncke 2003, 265–266, 282; Oscarsson 2003, 315–318.

C.C. Görwell (1731–1811), som varvade nyheter med litterära skrifter, vanligen med en rojalistisk vinkling.²²¹ Dessa fungerade som viktiga opinionsbildande organ för respektive gruppering och har undersökt inom tidsintervallet januari 1770 – 19:e augusti 1772. Till detta har också Görwells kortlivade månatliga tidskrift *Almänna Magazinet*, (1770–1771) undersökts samt den mössvänliga och adelskritiska *Den swenske uppsynings-mannen* (jan–feb. 1772).²²²

Med undantag för några enstaka titlar är samtligt material tryckt i Stockholm. (Se källförteckning för fullständig redovisning). Några artiklar har likväl använts från lokaltidningarna *Carlschronas Wekoblads* och *Norrkiöpings Weckotidningar*, vilket representerar en ansats att ge någon röst åt medierna utanför Stockholm. Den förra orten var rikets flottbas och en stor och aktiv stad under 1700-talet, den senare en betydelsefull industri- och handelsstad. Bägge njöt dessutom stapelrätt. Tyngdvikten ligger emellertid vid Stockholm eftersom det var landets epicentrum under riksdagarna. Utöver årtal på titelblad kan pamfletterna vara svåra att exakt tidfästa. I flera fall har det likväl varit möjligt att genom dagspressens utannonseringar spåra mer exakt datumangivelse. Som Skuncke visar fanns det korshänvisningar mellan de olika medierna, mellan pamfletter, tidskrifter tidningar, vilket visar att de ingått i samma ”läse-kretslopp”.²²³ Dessutom fanns en stark svarskultur – om det så var i tidningar, tidskrifter eller pamfletter så svarade man på varandras debattinlägg.²²⁴ Exempel på sådana korshänvisningar finns också i materialet för föreliggande studie.

Pamfletterna skrevs vanligen anonymt eller under pseudonym någonting man menade gynnade en saklig och objektiv diskussion men fungerade också som ett skydd för skribenten själv.²²⁵ Bruket av anonymitet är emellertid oväsentligt för studiens syfte. I sin artikel från 1984 visar Bo Peterson att skribenterna i pamflettdebatten om yppighet och överflöd tillhörde samhällseliten och stod politiken nära. Här återfanns medlemmar i sekreta utskottet, individer ur hovet, kultureliten och självaste kanslipresidenten Carl Gustaf Löwenhielm. Han visar också att även kvinnor kunde delta i debatten.²²⁶ Som tidigare nämnt kunde skribenter också lejas av partierna för att i offentligt tryck driva just deras linjer.²²⁷ Språkvetaren Anna Gustafsson som i sin avhandling (2009) studerar *retoriska strategier* i politiska pamfletter från 1769 och 1809–1810,

---

²²¹ Skuncke 2003, 278.

²²² *Den swenske uppsynings-mannen* räknas här som en periodisk publikationen.

²²³ Skuncke 2003, 268.

²²⁴ Gustafsson 2009, 75.

²²⁵ Gustafsson 2009, 228.

²²⁶ Peterson 1984, 30, 34.

²²⁷ Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 29.

visar dock att antalet unika skribenter²²⁸ kunde vara mycket högt, vilket hon menar vittnar om att debatterna inte var begränsade till yrkesskribenter. Hon visar att många tillhörde skiktet av välutbildade och inte sällan var kopplade till Kungliga biblioteket eller Riksarkivet.²²⁹

Läsekretsarna är svåra att få grepp om. Liksom med avsändare var det förmodligen framför allt den gryende medelklassen och samhällseliten som konsumerade tryckt media: ämbetsmän, officerare, akademiker, läkare, präster, hantverkare och så vidare.²³⁰ Det fanns emellertid ingenting som hindrade dem från att spridas i andra samhällsskikt, vilket de säkerligen också gjorde. Peterson har påstått att pamflettdebatterna förmodligen hade en ganska begränsad räckvidd och bara nådde runt 100-talet personer i samhällstoppen.²³¹ Gustafsson har vänt sig mot denna ganska blygsamma uppskattning och menar att räckvidden i allmänhet borde ha varit större, uppskattningsvis mellan 500–1000 tryckta exemplar.²³² Antalet tyckexemplar är emellertid inget mått på spridning – sannolikt lästes en pamflett eller dagstidning av flera individer och skickades runt mellan människor. Läsning skedde förmodligen ofta i grupp och de läskunniga kommunicerade innehållet i tryckt media till andra närvarande.²³³

Urval

Tryckt material var sedan 1661 underkastat pliktexemplarslagen och exemplar av det som trycktes skulle alltid tillhandahållas Kungliga biblioteket. Det är sannolikt många av dessa pliktexemplar som undersöks här. Även om man knappast kan ta lagen som ett belegg för fullständig täckningsgrad bör representativiteten av detta skäl vara tämligen god. Det finns inga skäl att tro att material rörande försörjningskrisen skulle vara bättre eller sämre bevarat än annat. Materialet är tryckt och ingår som poster i de svenska bibliotekens kataloger och digitala databaser. I sökandet efter källmaterial har digitala sökmekanismer fungerat som viktig utgångspunkt: Dessa är samkatalogen *Libris*, Kungliga bibliotekets sökmotor *Regina* och Lunds universitets bibliotekskatalog *Lubcat*. Med tryckintervall 1769–1773 har dessa genom sökorden: hunger*, dyr*, säd* bröd, swält*, brist*, spann(emål)*, miss(växt)*, misz(växt)*, bränne*(win), korn*, hushåll*, fattig*, nöd* och yppighet*.

---

²²⁸ Gustafsson undersöker allt som allt 138 pamfletter från 1769, varav 54 kunnat knytas till särskilda skribenter. Bland dessa fanns 43 individuella skribenter. Gustafsson 2009, 70.

²²⁹ Gustafsson 2009, 70.

²³⁰ Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 13, 28–29.

²³¹ Peterson 1984, 42.

²³² Gustafsson 2009, 30–31.

²³³ Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 28; Sennefelt 2003, 216; Skuncke 2003, 268.

På detta vis nås (enbart) nyckelord i posternas titlar, varför det förmodligen finns skrifter som förbisetts. Arbetet har också bestått av att spåra skrifter vars titlar inte avslöjar dess innehåll och texter vars huvudämne inte är försörjningskrisen, men där den ändå nämns. Kriterierna vid sökningen har varit (1.) att utsagorna skall hålla *politiskt grundade tolkningar och värderingar* av försörjningskrisen eller (2.) att en *brist på detsamma*, exempelvis i en dagstidning, där kontexten i sig kan innebära ett politiskt ställningstagande. Utsagor om försörjningskrisen har förbigåtts om det inte fyllt någon av dessa kriterier. Exempelvis återfinns många anklagelser mot handelsmän och andra syndabockar i källmaterialet, men dessa utsagor har lämnats därhän i de fall de inte mött kriterierna.

Ibland framgår att utsagor varit en del av ett sammanhängande samtal, som svarsskrifter och svarsinlägg, i andra fall kan inte sådant påvisas. Undersökningen innebär alltså inte bara att debatter om försörjningskrisen extraheras, utan även artificiellt upprättas utifrån urvalet. Utöver dessa observationer måste vissa källkritiska iakttagelser göras. För det första fanns ett bruk av ibland tvetydig satir, vilket kräver fingertoppskänsla och god förståelse för temat och texterna för att tolkas på ett ”korrekt” sätt. De (få) tillfällen detta varit fallet har god insikt i pamflett-skrivandets och satirens allmänna drag visat sig outhärligt tillsammans med konsultering med forskningslitteratur. För det andra händer det att utsagor om ”brödbrist” eller ”hunger” förekommer som inte explicit anknyter till just livsmedelskrisen vid 1770-talets början. Eftersom dessa utsagors värde för undersökningen då är tveksamt görs i dessa fall individuella bedömningar i analysen utifrån kontext och implicita referenser. Det kan inte heller uteslutas att det finns skrifter som av detta skäl lämnats utanför studien, men som i själva verket höll en politisk aspekt. Det för oss subtila måste inte ha varit det i sin samtid.

7. Analys

Del 1. Klass- stånds- och partikritisk debatt

Ett bondestånd på frammarsch

Låt oss nu inleda analysen. Vi kan göra ett första nedslag i vad som påbörjat den 23:e februari 1771 utvecklades till en tre nummer lång debattföljetong i *Norrköpings Wecko-Tidningar* (nr: 8–10). I det första inlägget, med titeln *Enfaldige Tanckar öfwer Ordspråket, Man bör göra en Bonde rätt, men aldrig gott*, drevs under pseudonymen Agricola (*lat.* bonde) huvudtesen att bonden i allmänhet förtjänande större respekt och skulle behandlas på ett korrektare sätt, i

synnerhet från storstadsbor. Som utgångspunkt för utläggningen placerade han bondens verksamhet som ett nav i den större samhällskonstruktionen: ”Jag låter lättast öfwertala mig att tro, det både konster, handel, sjöfart, krigs-härrar och rikedomar från åker eller lant-bruk, räkna sitt uphof och wäl bestånd.”²³⁴ Skribenten lät sedan formulera frågan om spannmål som en omkolliderande intressen sociala grupper emellan: ”Om de förnämare [...] wille inskränca sine behof, minska sina lustbarheter, förkorta sine resor, och uphöra med sitt kostsamma öfwerflöd, skulle mången Bonde idogare sköta sin äng och tidigare häfda sin åker.”²³⁵

Här gjordes alltså ”de förnämares” leverne och överkonsumtion till en bromskloss för bondens arbete. Det som åsyftades var dels tunga ekonomiska utgifter dels skyldigheter. I det senare fallet avsåg skribenten skjutsplikten, det vill säga kravet att bönderna på olika vis skulle bistå vissa resande resenärer samt transportera särskilt gods – en stadga som präglades av en närmast rättslös ställning för krono- och skattebönderna.²³⁶ Skjutsplikten, hävdade Agricola, dels stal värdefull tid, dels tröttade ut kreaturen, vilket hämmade lantbruket:

Ju mera Bonden betungas med onödiga göromål, ju mer hindras han från landtskjötslen och åkerbruket, ju flere utlagor honom påläggas, ju mindre förmögen blifwer han, at fullgöra sina rätta skyldigheter emot sig och andra, och desto flere tunnor spannemål, hindras då i sin växt, som annars kunnat komma Landet till godo.²³⁷

Här framställdes bondens åligganden i termer av två för landets välgång oförenliga motsatspar: Ett skadligt, att bekosta och bistå ”de förnämars” överflödiga leverne i form av ekonomiska avgifter och skyldigheter och ett nyttigt, att driva jordbruk för sin egen, andras och landets välgång. Spannmålspriset gjordes av Agricola alltså en till fråga om huruvida bonden, tyngd av pålagor och tidskrävande sidouppgifter som svarade mot ”de förnämars” överflödiga leverne, kunde idka sin näring eller inte: ”Spannemålspriset måste nödwändigt stiga i den proportion, som åkern mindre brukas och flere tärande lemmar läggas samfundet till last”.²³⁸

Agricola gjorde alltså en åtskillnad mellan ett *bidragande* och ett *icke-bidragande* för en hela landets välgång: ”Bonden [...] är snart sagt än den enda, som underhåller den öfwerflödiga och Wällustige. Af Bondens skatt och utlagor lewer ofta den, som annars ej skulle äga bröd till sitt sofwel.”²³⁹ Agricola kommunikerade alltså anspråk om *orsaker*, *åtgärder* och *skuld*.

---

²³⁴ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

²³⁵ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

²³⁶ Nationalencyklopedin (NE.se) ”Skjutsplikt” avläst 14.06.2023; Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

²³⁷ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

²³⁸ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

²³⁹ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

Livsmedelspriset gjordes till ett argument för att misskreditera en överhet, överkonsumtion och pålagor. I praktiken riktade sig kritiken brett uppåt, mot ståndspersoner – dessa var individer ur adeln eller prästerskapet men även ofrälse personer, som uppnått en likvärdig social och ekonomisk samhällsposition.²⁴⁰ Skribenten nämnde uttryckligen köpmän, prästerskap och adelsmän.²⁴¹ Det rörde sig med andra ord om klasskritik.

Som historikern Anders Claréus uppmärksammar såg frihetstidens slut inte bara ökade konfliktytor längs axeln ofrälse-adel utan också ett ökat politiskt självförtroende hos just bondeståndet. Han har till och med talat om ”ett bondestånd på offensiven”.²⁴² I ett storpolitiskt sammanhang framförde man egna privilegiekrav och utmanade omyndigförklarandet av bondeståndet i maktutövningsfrågor. Han visar hur detta ökade självförtroende också innebar att man framhävde särskilda egenskaper och dygder hos bonden – någonting som också Agricola gjorde.²⁴³ Det är förmodligen mot denna bakgrund inlägget ska förstås – som ett uttryck för det vid tiden ökade politiska självförtroendet i artikuleringen av de ofrälse och bondeståndets linjer.²⁴⁴ I skottlinjen hamnade följaktligen ståndspersoner och överhet, vilka ansågs *tära* på bonden på ett orättfärdigt vis genom överkonsumtion och pålagor.²⁴⁵

Idealtypiskt företrädde Agricolas inlägg bondeståndets ideologiska linjer: han efterlyste ökad respekt för bonden, tog strid för dennes frågor, kritiserade pålagor och beskattning, angrep ståndspersoner och var noga med att placera jordbruket centralt i samhällsbygget – frågor omhuldade hos bondeståndet.²⁴⁶ Samtidigt var frågan om yppighet och överkonsumtion flitigt omdebatterad under hela frihetstiden och kritiken av detsamma representerad inom i stort sett alla samhällsskikt – någonting vi ska återkomma till senare.

Agricolas inlägg fick inte stå oemotsagt. Under pseudonymen Hadrian von Stolzenburg inkom i det följande numret, den 2:e mars ett två sidor långt svar. Hans utläggning syftade i stort till att slå hål på Agricolas resonemang om de konkurrerande sociala intressena, att relativisera bondens pålagor och skyldigheter som Agricola framställt som samhällsskadliga och att förminska betydelsen av yppigheten. Tämmligen cyniskt hävdade han att det inte var speciellt skadligt att den arbetande hopen förtrycktes – migrera skulle ju då blott de som reds av alltförmycket

---

²⁴⁰ Nationalencyklopedin (NE.se) ”Ståndsperson” avläst 14.08.2023.

²⁴¹ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8. 23:e februari 1771.

²⁴² Claréus 2003, 95–103.

²⁴³ Claréus 2003, 101; Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8. 23:e februari 1771.

²⁴⁴ Metcalf 1985, 153.

²⁴⁵ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8. 23:e februari 1771.

²⁴⁶ Metcalf 1985, 127.

självsvåld. Detta starkt negativa begrepp betecknade en slags förvanskad, ohämmad och skadlig form av frihet och var bland annat ett centralbegrepp i mössornas pariberättelser, åtminstone under frihetstidens första hälft.²⁴⁷ Mot Agricolas utläggning om spannmålspriset och ingreppen i bondenäringarna replikerade han: ”Om högfärden och wällusten draga Bonden från plogen, eller om landtmannen löst förspille en angelägen tid, så nödgas wäl fäderneslandets sakna flere tunnor Spannemål, men kan i dylikt fall, få ärsättning utifrån.”²⁴⁸

Detta kan förvisso ha tätt sig som ett någorlunda realistiskt förslag i skrivande stund, i mars 1771, men knappast framåt sommaren då vidden av spannmålsbristen i landet och i importländerna stod klar.²⁴⁹ I stället hävdade han att Agricolas erfarenheter av spannmålspriset var en flöjd av giriga handelsmäns förehavanden:²⁵⁰

Fåfängt använder min herre sin möda då han påstår at Spannemåls-priset stiger, enär Bonden öfwerhopas med färder och körslor. Korn-Juden²⁵¹ är redan färdig, att wåga lif och blod, för att undanröja en så sammvetsöm Wecko-skrifware, håll däreföre inne med sådane griller. Råg-tunnan har ännu icke stigit till 12 Plåtar sade en Präst icke länge sedan. Tidigt nog, at påminna om försiktigare hushållning, när mjölet i skeppone börjar minska och nöden blifwer synbarare.²⁵²

Genom att påstå att livsmedelssituationen ännu inte var kritisk och att resonemanget därmed inte bara var irrationellt utan även obefogat gjorde han Agricola till alarmist. Det var i stället giriga handelsmän eller försäljare som låg till grund för Agricolas uppfattning om spannmålspriserna, hävdade han. Att pålagor och skjutsplikten skulle vara till men för bondens arbete tonades ned men utan tyngre argument.²⁵³

Om överflödsfrågan var von Stolzenburg kliven men pekade dels på den vinst kronan gjorde på beskattning av dessa varor, dels att vissa ämbeten faktiskt krävde viss utsmyckning som kunde klassas som överkonsumtion.²⁵⁴ Genom att ta ståndspersonerna, skjutsplikten och till viss del även överflödet i försvar samt att avfärda risken för försörjningskris tog von Stolzenburg strid mot Agricolas utläggning om de konkurrerande sociala intressena och sökte

---

²⁴⁷ Bodensten 2016, 182–183, 312.

²⁴⁸ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 9, 2:e mars 1771.

²⁴⁹ Malmström 1901 [1877], 329.

²⁵⁰ Anklagelser om egennyttiga hos handelsmän begränsade sig inte till hungersnöden. Se Runefelt 2005, 77–99 för en vidlyftig undersökning om förhållandet mellan handelsmännen, dygd och egennyttiga.

²⁵¹ Kornjude var en vid tiden ganska vanligt förekommande nidsbild av handelsmän eller spannmålsförsäljare som bedrev ocker med spannmål. Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Kornjude” avläst 17.04.2023.

²⁵² Norrköpings Wecko-Tidningar. nr: 9, 2:e mars 1771.

²⁵³ Norrköpings Wecko-Tidningar. nr: 9, 2:e mars 1771.

²⁵⁴ Norrköpings Wecko-Tidningar. nr: 9, 2:e mars 1771.

relativisera de konfliktytor han velat framhäva. Här möts vi också av anspråk om *skuld*. Att på detta vis tona ned påståendet att privilegier och pålagor var skadliga eller tvingade folket till migration, känns igen hos ståndspersoner och adeln.²⁵⁵ Som sådant kan vi alltså kategorisera den idealtypiska position inlägget företrädde.

Agricolas avslutande replik i upplaga nr: 10, den 9:e mars, var mer en allmän plädering för bondens höga egenskaper och roll som ekonomiskt samhällsnav, vilket han ställde i motsats till överflödsvanor, flyktighet och fåfänga. von Stolzenburgs utläggningar om spannmålspriset, alarmismen eller körselplikten bemöttes aldrig. Inte heller kritiken av de konkurrerande sociala intressena.²⁵⁶ I ett allmänt yttrande om von Stolzenburgs enligt honom djärva svar möts vi åter av Agricolas polärt grundade samhällskritik: ”Mången kan men dristar ej förfäckta egen och andras rätt. Häraf kommer, att den swaga måste se sig toppridas af den mäcktliche och den fattige nödgas at draga dagsens tunga och heta hos den Rike.”²⁵⁷ Kommentaren vittnar om hur samtliga människor, även ”den swaga” tillskrevs en viss rättighet, vilken i flera fall inskränkes av ”den mäcktliche” och ”den Rike”, men snarast behövde utkrävas. Denna kritiska position känns igen från de hur de ofrälse ställde allt större krav på social utjämning under ståndsstriden 1771–1772.²⁵⁸

I replikskiftet ser vi exempel på hur det höga spannmålsprisets *orsaker* upptogs som argument för klass- och samhällskritik grundat i ideologiska linjer som i synnerhet företrädde av bondeståndet och de ofrälse. Agricola försökte genom (den vid tiden stundande) försörjningskrisen identifiera och *skuldbelägga* det som tärde på bonden, misskreditera ståndspersoner, pålagor och överkonsumtion samt legitimera bonden och dennes höga värden – han gjorde med andra ord hela samhällsstrukturer och grupper till orsaker bakom det stegrade spannmålspriset. von Stolzenburgs inlägg var mer defensivt och tjänade till försvar mot anklagelserna genom att förneka dess logik och rikta frågan om *skuld* mot spannmålsförsäljare, bort från socio-ekonomiska förhållanden.

Nio tiondelar mot en tiondel – egennyttan och privilegiesystemet

Ett annat inlägg i debatten kom från Gustav Ruder (1708–1772), en privatlärare och pedagog som efter studier vid Lunds och Greifswalds universitet främst gjorde sig känd för eftervärlden genom att yrka på reform av det svenska skolväsendet och pedagogiken utifrån idén om det så

---

²⁵⁵ Nordin 2000, 394–396.

²⁵⁶ Norrköpings Wecko-Tidningar. nr: 10, 9:e mars 1771.

²⁵⁷ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 10, 9:e mars 1771.

²⁵⁸ Metcalf 1985, 153–156; Nordin 2000, 394, 402–405, 437; Roberts 2003 [1986], 264–265, 270–273.

kallade ”snillevalet”. Som flitig skribent av både ströskrifter och större arbeten återkom han flera gånger till ämnet pedagogiska reformer och fostring.²⁵⁹ Samma år som hans död 1772, utkom anonymt den tolv sidor långa pamfletten *Om Dyra Tiden, Rikets Swåra Öde* signerad 22:e juli.²⁶⁰ Texten var en bearbetning och utökning av en åtta sidor lång pamflett med snarlik titel som han låtit trycka våren 1766 som svar på landets då beklagliga finansiella situation.²⁶¹ I 1772 års upplaga lade Ruder fram sin syn på de orsaker till och lösningar på ”dyra-tiden” och ”denna swåra hungersnöd och derwid förknippade plågor”.²⁶²

I det förstone identifierade han de halsbrytande prisfluktuationerna på spannmål som huvudproblem, vilket Ruder menade kunde lösas att sätta ett fast spannmålspris inom riket.²⁶³ Detta aningen troskyldiga förslag möts vi även av hos andra skribenter.²⁶⁴ Det som på detta vis skulle förekommas och som Ruder framhöll som diagnos i skriften, var i sig inte materiellt betingat, utan en fråga om moral: ”Lika så naturligt som det är at söka undfly skadan; så naturligt är det ock, at efterleta tilfålet til winning, och så längre tilfalle är at göra sig hopp om högre pris, så är det icke underligt, at Jordbrukaren mera tänker på winst af försälgningen, än af upodlingen”.²⁶⁵

Om missväxterna enligt Ruder var den passiva utlösaren till de höga livsmedelspriserna, så var den allmänna *egennyttan* den aktiva katalysatorn som i brist på reglering (stadgat spannmålspris) drev upp dem, och utvecklade situationen till en kris. Inte olikt hur Anders Nordencrantz hävdade att de dåliga men naturgivna mänskliga *enskilda intressena* som ledde till växelvingleri och korruption under hattarnas regim blott kunde få spelrum när dåliga lagar och kontexter tillät dem det, så efterlyste Ruder här ett stadgat spannmålspris för att tygla den onda, men inte onaturliga, okontrollerade *egennyttan*.²⁶⁶ Egennyttan var, liksom självsvald, ett vid tiden vanligt förekommande smådeord som ställdes i motsats till det högaktade allmänintresset. Som historikern Erik Bodensten framhåller kunde det begagnas både materiellt – som en fråga om girighet,

---

²⁵⁹ Lindroth 1997 [1978], 69; Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL, digital tjänst) ”Gustav Ruder”, avläst 18.04.2023.

²⁶⁰ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772.

²⁶¹ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1766.

²⁶² Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 3.

²⁶³ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 3.

²⁶⁴ Som annat exempel på förslaget att stadga spannmålspriset se Månsson, Johan. *Bref, angående Allmogens lidande genom ojemna Spannmåls-priser på olika årstider*. Stockholm: Henr. Fougte, 1772. Se även s. 64, 70 och 72 härunder.

²⁶⁵ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 4.

²⁶⁶ Magnusson 2001, 63, 67–69.

och socialt – som en om ärelystnad och avund.²⁶⁷ Här verkar det huvudsakligen ha rört sig om det förra. Här möts vi alltså av anspråk om *orsaker*. Ruder fortsatte:

Hunger och Dyr Tid är et syndastraff, [...]. Falsk och skymfaktig Gudstjenst, öfwerflöd i wällefna, wäld, orätt och egennyttas draga gemenligen öfwer sig swärd eller hungers-nöd och dyr-tid. Egennyttan, den förwända och Riksförderfweliga egennyttan och girigheten, som är en rot til alt ondt [...] är en orsak till dyra tiden. Det kan äfwen sägas at dyra tiden orsakar egennyttas med mycket mera ondt.²⁶⁸

Enligt Ruder drev alltså strävan efter egennyttig vinst hos producenter, förädlare och försäljare upp priserna till oproportionerliga nivåer. Angreppet var i det förstone ett mot de som ville tjäna på mellanskillnader, spekulanter, giriga och monopolitiska handelsmän och egennyttigt tänkande i allmänhet.²⁶⁹ Det senare var någonting han bestämt påpekade var giltigt inom alla stånd: ”De som föra sköld och gafwen, de som bära kappas och krage, de som umgå med mått och stock, de som hålla i plog och bila, lära hwar i sitt stånd finna egennyttans wänner ibland sig.”²⁷⁰ Egennyttan såg inga ståndsgränser.²⁷¹ Detta utgjorde anspråk om *skuld*. Han lade även fram en 15 punkter lång lista över mer eller mindre konkreta lösningar på dyrtiden som allmänt syftade mot förbättrad utbildning, lättande av pålagor och beskattning samt stadgande av myntfoten och lönerna.²⁷² Hans upptagenhet var emellertid vid egennyttan vars orsaker han spårade på annat håll:

Undersåtarena [...] af hwilka några under namn af Friheten och wälfångna Privilegier förswaga Riket. Öfwer alt undras, huru länge man skal gifwa åt en hop Priviligerat Folk, (af hwilka en del för at lefwa yppigt, öda Förlager och skinna Allmänheten,) 4 á 6 Daler Silfwermynte mer för hwar aln kläde och tyg man sliter, 4 á 6 Daler kopparmynt mer för hwart Lispund mjöl man äter i goda år, och så utom och öfwer all proportion för alla nödwändig-hets waror. Det är på 10 år, kring hela Riket oräknerliga Summor, och blifwa odrägeliga Contributioner, som utmatta Folket och präza ut suckar och tårar af dem, som hafwa knappa willkor och många barn, dem de, uti så tryckande tider, dageligen önska döden. Många

---

²⁶⁷ Bodensten 2016, 229, 245, 249–250. Se även Runefelt 2005, kap 4 härom.

²⁶⁸ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 6.

²⁶⁹ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 4–6. Se härom Runefelt 2005, 87, 97–99.

²⁷⁰ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 7.

²⁷¹ Se Runefelt 2005, 177–178 härom.

²⁷² Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 8–10.

gripa då till Lurendrägerier, och våga både ära och lif, samt ofta mista all sin timmeliga wälfärd, för at undwika dyrheten och stora pålagorna, sam derigenom winna något.²⁷³

Det var alltså det ekonomiska privilegiesystemets pålagor och orättvisa skatteuttag som bidrog till, eller rentav födde ett så allmänt armod att folket tvingas ned i egennyttans onda spiral och moraliska förfall, med vilket hela rikets fördärv skulle följa.²⁷⁴ Den livsmedelsbrist han identifierade var således både betingad av strukturer och av enskilda grupper. Åter finner vi anspråk om *orsaker*. Yppigt leverne hos en minoritet ansågs dessutom utblotta allmänheten och skada belåningssystemen. Kritiken av överkonsumtion riktade sig också uppåt i samhällsskikten. Det vore i stället bättre, ansåg han, om var och en ärligt närde sig själv, för att på ett mer jämbördigt vis kunna bidra till helheten ”än at minsta delen, genom wiza summors ärläggande, slå under sig de bästa och mästa förmonerna, hwarigenom de öfrige Medborgare blifwa uslingar”.²⁷⁵ Det han kallade enskilda förmåner och monopolitiska privilegier på vissa nödvändighetsvaror behövde tas bort ”så att en tionde del af Medborgare icke få suga musten ur de öfriga niodelarna.[!]”²⁷⁶ Exakt vilka ekonomiska privilegier han vände sig emot är oklart. Ruders utläggningar utgjorde alltså anspråk om *skuld* och *åtgärder*. Han avslutade utläggningen:

Under alt detta säges det, at Penningarne blifwa dock qwar i Landet; Men man märker, at de mästa efter några omlopp, gå ut, dels för nödiga, dels för onödiga waror och resten stadnar genom fångna Privilegier uti få händer. Privilegier höra hela nationen til, och måge [bör] hwarken gifwas eller ägas, när de förfördela [*skada, innebära oförrätt*] flera Medborgare, än som de gagna: Men Stånds- och köns privilegier, som äro grundade uti naturen och det allmänna bästa, äro oföränderliga uti alla tider.²⁷⁷

Här ser vi hur Ruder gjorde en skillnad mellan olika privilegier och på vilka grundvalar de vilade. För det första skilde han mellan *fångna* och *oföränderliga*, det vill säga tillskansade och eviga; för det andra värderade han dem och ställde *de* (för det allmänna) *skadliga* privilegierna mot de, vilka var grundade i naturen och det allmänna *bästa*. Sannolikt har vi här att göra med en referens till det naturrättsliga tänkande som fått fäste i Sverige under 1700-talet och vars

---

²⁷³ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 10–11.

²⁷⁴ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 6–7.

²⁷⁵ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 11.

²⁷⁶ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 9.

²⁷⁷ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 11.

företrädare menade att det fanns bestämda, naturligt nedlagda rättigheter i människan och det mänskliga samfundet.²⁷⁸ Ruders formulering kan ses som ett utslag för den formaliseringsprocess under ståndsstriden där konceptet *rättighet* utmanades och gavs nytt innehåll. Han ifrågasatte dessutom praxis kring och själva existensberättigandet av de rättigheter som skadade fler än de gynnade. Sammantaget kritiserade han här alltså inte bara *förekomsten* av privilegiebaserad beskattning utan också den *principiella grund*, på vilken rätten till detta vilade.

Öppet och kraftfullt angreps här den ekonomiska delen och de moraliska implikationerna av ett ojämnt privilegiesystem och överkonsumtion. Ruders upptagenhet av ”privilegier, ”enskilda förmåner” och hans indelning av folket i en 1/10 mot 9/10, vittnar om att udden var riktad mot stånds personer – ofrälse såväl som adliga. Denna kritik, av vilka stora delar redan förekom i hans text från 1766, bör förstås mot bakgrunden av den under 1760- och 1770-talen alltmer öppna kritik av i synnerhet adelns privilegierade samhällsställning.²⁷⁹ När denna frihetstidens radikalism, som den kallats, främst tog sig uttryck i frågor om medborgerliga rättigheter, rättskapacitet och tillgången till högre ämbeten, ser vi i Ruders text utslag för samma kritiska tendens men med en socio-ekonomisk orientering – att livsmedelspriserna och hungersnöden gjordes till en projektionsyta för kritik av ekonomiska privilegier och överkonsumtion. Där tidigare forskning lagt tyngdvikten vid rättsaspekter i spänningen mellan adelns och ofrälse, blev det här även till en fråga om orättvisa skatteuttag och ”enskilda förmåner” och på vilka premisser sådana kunde få lov att vila i tider av kris.

Med hungersnöden som argument sökte Ruder misskreditera privilegiesystemet och samhällselitens överkonsumtion genom att framställa detta som skadligt och utarmande för den breda allmänheten och riket. Vi hittar anspråk om både *orsaker*, *åtgärder* och *skuld*. Parallellt dömde han också ut alla samhällets egennyttigt nedsmittade grupper som tärande – en moralkritik som uttryckligen omfattade alla stånd och i synnerhet riktade sig mot alla de som inom livsmedelsförsäljningen sökte göra vinst på mellanskillnader. *Answaret* att upphjälpa situationen ålades på ett slentrianmässigt vis ständerna: ”Alt detta lära Riksens Högloflige Ständer hafwa redan tagit uti ömsint öfwerwägande”.²⁸⁰ Någon kritik var det emellertid inte fråga om. Idealtypiskt företrodde han en privilegiekritisk linje som i synnerhet syntes bland de ofrälse mössorna under ståndsstriden 1771–1772.²⁸¹

---

²⁷⁸ Nordin 2000, 334, 436.

²⁷⁹ Metcalf 1985, 153–154; Nordin 2000, 434; Roberts 2003 [1986], 264–265.

²⁸⁰ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 12.

²⁸¹ Metcalf 1985, 153–156.

Ett ansvar att bidra

En annan skribent som framförde en mindre konkret men likväl skarp stånds-kritisk linje var den anonyme författaren till den fyra sidor långa pamfletten *Gjærdet är Uppgifwit, ho stänger?*²⁸² Utkommen någon gång under första halvan av 1772 var pamfletten del av en grupp alltmer revolutionära, korta och mer affektivt orienterade skrifter med titlar som *Wet hut och Skäms*, *Syn för Sagen*, *Gå på*, *Håll å Stå til Gå På*, *Hetwägg* och *Fastelags-Ris i Dag här näst hetwägg* som börjat cirkulera vid tiden.²⁸³ ”Gærdet är uppgivet” var ett idiom med den ungefärliga betydelsen att ”fältet lämnats fritt för vem som helst” eller att ”allt gått förlorat”.²⁸⁴ Pamflettens alla meningar var uppställda i punktform och retoriskt inledde idiomets dem allihop. Skriften var ett brett angrepp på allt det som skribenten inte ansåg bidrog till det allmänna – inte enbart i fråga om försörjningskrisen: giriga pantlånare, banken med sina belåningspolicyer, brottslingar och de som bedrog eller tiggde i stället för att arbeta.²⁸⁵ Men i fråga om försörjningskrisen vände sig skribenten mot samhällseliten:

Gjærdet är uppgifwit, qwæder den wæl födda och bärgade hopen, utan menniskjo kärlek och Samfunds kjänsla; emedan Dödgräfwæ, för hwar mans ögon, syzelsättas för at gjömma till äntelig förlozning, de igenom Hunger och Kjöld samt flere således wådelige händelser omkomma: och ho räcker de qwarblifne bröd?”²⁸⁶

Här var udden riktad mot stånds-personer – de ”wæl födda och bärgade” – såsom *hycklande* inför den oerhörda nöden bland folket.²⁸⁷ Det skribenten indirekt frågade var hur eliten vågade påstå att gærdet var uppgivet medan de själva kunde leva gott och förmådde hjälpa andra – om de bara ville. Vem sen, frågade han retoriskt, skulle bistå de som ännu levde? Detta var anspråk om *ansvar*. Att dessa de ”wæl födda och bärgade” räknas till skribentens grupp av skadliga och icke-bidragande är tydligt: ”Gjærdet är alltid Uppgifwit för nedriga hjärtan, hwarest dygdiga och

---

²⁸² Anon. *Gjærdet är Uppgifwit, ho stänger? Kjæra Wänner, frågas ofta ej utan skäl*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

²⁸³ Anon. *Fastelags-Ris i Dag, här näst Hetwägg*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772; Anon. *Gå på!* Stockholm: Kongl. finska boktryckeriet, 1772; Anon. *Håll, å Stå, til Gå På*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772; Anon. *Hetwägg*. Upsala: Joh. Edman, Kongl. Acad. Boktryckare, 1772. Anon. *Syn för Sagen: Ågorne äro plundrade och illa medfärne, icke med Eld och Brand eller Fientlig hand: hwarest Bockar och flere odjur wåga hushålla på de oskyldigas bekostnad*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772; Anon. *Wet hut och skäms*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

²⁸⁴ Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Gærde” avläst 26.05.2023.

²⁸⁵ Anon. *Gjærdet är Uppgifwit, ho stänger? Kjæra Wänner, frågas ofta ej utan skäl*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1–4.

²⁸⁶ Anon. *Gjærdet är Uppgifwit, ho stänger? Kjæra Wänner, frågas ofta ej utan skäl*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

²⁸⁷ Anon. *Gjærdet är Uppgifwit, ho stänger? Kjæra Wänner, frågas ofta ej utan skäl*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

idoge lida; emedan de öfwerdådige och orklöse förmå sitta i wassen och hösta [*inbärja, skörda*] säf, för den knappa dagen.”²⁸⁸ Här ställdes alltså flit och fromhet mot överflöd och slapphet. Liksom för Gustav Ruder var det *egennyttan* som mellan raderna kom fram som den stora botten, vilken drev de ”öfwerdådige” och ”orklöse” till att för egen välmåga skörda och lagra, medan den övriga befolkningen led.

Här har vi inte så mycket med ståndsförhållanden att göra som med klasskritik. Udden var riktad uppåt i den sociala hierarkin mot ståndspersoner men det var inte privilegier eller rättigheter som utmanades. Snarare utkrävde skribenten ett *ansvar* att bidra med livsmedel åt de nödlidande. Här gjordes alltså försörjningskrisen till ett argument för att anklaga ståndspersoner för egen nytta, icke-bidragande och olämpligt agerande i tider av kris. Även den här pamfletten kan ses mot bakgrunden av ståndsstriden 1771–1772 och de ofrälse angreppen ”uppåt” i den sociala hierarkin.²⁸⁹ Idealtypiskt kan skribenten kan alltså anses företräda en ofrälse position.

Johan Gestrin och blodhundarna

Under andra halvan av juni 1772 kunde man i Stockholm se ett flygblad med titeln *Mörksens Rike och Wäldigheter* uppspikat vid värdshus, krogar och på offentliga platser.²⁹⁰ För föreliggande undersökning är det den inom forskningen ojämförligt mest uppmärksammande skriften. Spridd i ett spänt politiskt läge uppfattades det nämligen som uppviglande av myndigheterna.²⁹¹ Skribenten, den 62-åriga landsfiskalen Johan Gestrin (1710–1780) från Dalarna, (en landsände svårt drabbad av hungersnöden) anklagades i början av augusti 1772 för högmålsbrott för skriften, men friades.²⁹² Vissa forskare har skildrat flygbladet som den kanske tydligaste kopplingen mellan hungersnöden och den eskalerande inrikespolitiska utvecklingen i landet.²⁹³

Den en sida långa skriften var ett ilsket men vagt angrepp på en grupp i maktposition i ett ”mörksens rike”, vilken anklagades för att ha orsakat eller bidragit till hungersnöden: ”GUD

---

²⁸⁸ Anon. *Gjærdet är Uppgifwit, ho stänger? Kjæra Wänner, frågas ofta ej utan skäl*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 4.

²⁸⁹ Metcalf 1985, 153–154; Nordin 2000, 434; Roberts 2003 [1986], 264–265.

²⁹⁰ *Riksens Höglofl. Ständers Secrete-Utskotts Protocolls Utdrag, Af den 31 Julii 1772. Jemte hosfogade Handlingar Rörande En af trycket nyligen utgifwen Skrift kallad Mörksens rike och Wäldigheter teknade til åminnelse af warande hunger och dyr Tid år 1772*. Henr. Fought: Stockholm, 1772, 3; Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

²⁹¹ von Vegesack 1995, 58.

²⁹² Burius 1984, 324–325; Malmström 1901 [1877], 357 (Gestrin förlorande emellertid sin tjänst under ett halvårs tid.); RA. Uppsala ULA, Falu Kristine kyrkoarkiv 1642–2000. Död- och begravningsböcker, huvudserie. F I:1.

²⁹³ Roberts 2003 [1986], 282; von Vegesack 1995, 58. Jfr. Malmström 1901 [1877], 329–340, 357–359.

har wälsignat Länder med korn och kiärna, derpå äro fulla bewis; men uti våra Blodhundars klor, är sådant wordet förhållit, stegrat, skiämt, och rutnat. Ach! Jämmer öfwer jämmer, suckar, tårar, skrik och rop om Bröd, Bröd, af gamla och unga i Städer och Land.”²⁹⁴ Detta var alltså anspråk om *orsaker* och *skuld*; bristen framställdes som artificiellt skapad, spannmålen tillbakahållen och förstörd av ”blodhundar”, som anklagades för ”egennyttan” och ”sjelfswäld”.²⁹⁵

I Gestrins dunkla framställning möttes man även av vaga kritiska hänvisningar till materiell överkonsumtion när han ironiserade över ”våra Sidentygs Gatsoperskor”, det vill säga kvinnor som gick runt i långa sidenklänningar.²⁹⁶ Han tycktes även föreskriva dessa ett ansvar att bidra i tider av kris: ”och mindre nödighets wahrer betalte laget [ungefär *betalade kalaset*], då jämwel våra Sidentygs Gatsoperskor, kunde efter wanligheten hjälpa under [*hjälpa till*].”²⁹⁷ Någon klar lösning på hungersnöden presenterades inte utan främst stormiga anklagelser och suggestiva bilder.

Oaktat sekreta utskottets och rådets kraftiga reaktion är det oklart mot vem eller vad den korta skriften faktiskt riktade sig. Detta var någonting redan Malmström var noga med att poängtera.²⁹⁸ Det är dessutom talande att man faktiskt friade Gestrin från anklagelserna om högmålsbrott. Trots detta har flygbladets tvetydighet inte stoppat vissa historiker från ganska vidlyftiga tolkningar. Malmström själv såg det enbart som ett desperat uttryck för lidandet i landet snarare än någon riktad politisk kritik.²⁹⁹ Roberts har i stället tolkat den som ett direktangrepp på riksdagen.³⁰⁰ Annie Mattson, som studerar smädesskrifter mot Gustav III har gått ännu längre och ser det som ett uttryck för folkligt missnöje med ständerväldet och som en rojalistisk, revolutionär skrift.³⁰¹

Tolkningar som Roberts och Mattsons bygger på kontextualisering och har inte någon omedelbar bäring i flygbladet som uttryckligen bara vänder sig mot ”blodhundars ramar och klor” och

---

²⁹⁴ Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

²⁹⁵ Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

²⁹⁶ Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

²⁹⁷ Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

²⁹⁸ Malmström 1901 [1877], 357.

²⁹⁹ Malmström 1901 [1877], 357.

³⁰⁰ Roberts 2003 [1986], 282.

³⁰¹ Mattson 2010, 39.

”sidentygs gatsoperskor”.³⁰² Formellt skulle det förra lika mycket kunnat dölja stånds kritik, angrepp på ettdera partiet eller bara handelsmän. Det enda man med säkerhet kan säga är att skriften anklagade en grupp i kontroll och utmålade den som utarmande för landet. Om skriften var politisk, vilket sannolikt var fallet, så representerade den framför allt ett brett angrepp ”uppåt”. Vi får alltså nöja oss med att konstatera att hungersnöden även motiverade dessa skenbart uppviglande uttrycksformer. Framställningen sällar sig till en uppenbart systemkritisk linje, vad den än söker misskreditera. Några precisa slutsatser om idealtyp är nämligen svårt att dra.

Lefwe endast Svenska Patrioter!

Den anonyma och i fyra delar utportionerade skriften *Orädd men lagbunden* var liksom *Gjerdet är Uppgifwit* och *Mörksens Rike* del av det offentligt tyck som under 1772 gav röst åt en alltmer orolig stämning i landet.³⁰³ Den första delen utkom runt den 9:e mars 1772, del två och tre i en dubbelupplaga den 26:e samma månad, del fyra den 4:e maj.³⁰⁴ Sammantaget är den 16 sidor långa skriften den mest radikala publikation som upptas inom den här studien och den utgör ett ursinnigt frontalangrepp på i synnerhet adeln. Med ett ödesmättat språk gjorde skribenten folkets lidande till främsta argument och drev tesen att detta, om det så var hunger, fattigdom, arbetslöshet eller tunga pålagor, steg ur vad som utmålades som ett utsugande aristokratväld.³⁰⁵ Friheter och privilegier skulle av de ofrälse själva anskaffas (!) krävde skribenten och eggade till bestraffning av alla ”Gudlöse Medborgare”, ”högbördiga och illistiga tjuftar”, ”skalleror-mar”, Riks och Fosterlands Tyranner, Rövare och plundrare”.³⁰⁶ (Några av vilka ord rentav var ärekränkande.)

Som vi känner igen från tidigare gjordes i denna upproriska skrift egennyttan och självsvåldet till främsta angreppspunkter och användes stundom till och med liktydigt med adeln och

---

³⁰² Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter, Tecknade Til åminnelse af warande hunger Och dyr Tid, år 1772*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 1.

³⁰³ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4*. Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772.

³⁰⁴ *Dagligt Allehanda*. Nr: 62, 14:e mars 1772; *Dagligt Allehanda*. Nr: 78, 4:e maj 1772; *Inrikes Tidningar*. Nr: 20, 9:e mars 1772. *Inrikes Tidningar*. Nr: 25, 26:e mars 1772.

³⁰⁵ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772, 4; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 6, 8–9, 11; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4*. Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772, 14–15.

³⁰⁶ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772, 4; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8, 11; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4*. Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772, 14–15.

ståndspersoner.³⁰⁷ Utarmandet av folket var likväl uppenbart ett materiellt sådant: ”Hwad är det som utmärklar och stöter et Folk? Det är elände och lidande; Hwad är som förbittrar och upäggar det? Jo, förtwiflan däröfwer, at utan återwändö förwärfwa, men aldrig få äga något.”³⁰⁸ Att det var adeln som utmålades som skyldiga är tydligt – man bemödade sig knappt med att implicit låta förstå detta: ”O! wärde medlemmar af de trenne Ofrälse Stånden. Det är förnämligaste til Eder jag talar, det ären J, det ären Edra Principaler, Medborgare och Medbröder som förnämligast fån så til sägandes släppa skinnet til.”³⁰⁹ Inom riket, menade skribenten, ”där anses den för en betydande man och hederlig Medborgare som äger de mästa skatter, skönt de på Gudlösaste och nedrigaste sätt woro hopplundrade af 1000:detals olyckelige och wärnlöse Medborgare”.³¹⁰

Skribenten inte bara ifrågasatte detta utan förnekade dess rättsliga grund: ”där tror hwar och en sådan usurpateur sig äga både en Naturlig och Laglig rättighet at plundra Medborgare och ostörd få upoffra millioner lif för sina syndiga nöjen och omätteliga begär skull.”³¹¹ Det som misskrediterades var alltså adelns rätt till (ospecificerade) privilegier och att få avkräva folket vissa skatter. Men han vände sig också mot de orättvisa socio-ekonomiska och rättsliga ojämlikheterna: ”J [*ni ofrälse*] hafwen inga friheter, inga privilegier och undantag då pålagor och utgifter, då Stadsbrist och Riksskulder skola utkräfwat och betalas”.³¹²

Man angrep alltså orättvisa samt vad som framställdes som ett materiellt utarmande samt den rättsliga grund mot vilken dess komponenter vilade. Inom detta resonemang upptogs livsmedelsbristen som viktig beståndsdel: ”Ack! så lären at känna des [*landets*] usla tilstånd!”³¹³, uppmanade skribenten. ”Underrätten Eder noga om den jämmer, den nöd, det allmänna elände där härskar; betragten, ack!”³¹⁴ Bland de som lever i ”låga kojor” och ”usla hyblen”, fortsatte han polemiskt, ”som knappast hafwa det uslaste bröd at stilla en frätande hunger och en halmkärfwa at hwila på.”³¹⁵ återfinns de människor ”med renare dygd och större kärlek til Fosterlandet, än i de höga och förgylta Palatsen”.³¹⁶ Här gjordes nöden till ett argument för att misskreditera

---

³⁰⁷ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772, 2–4.

³⁰⁸ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4*. Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772, 13.

³⁰⁹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 10.

³¹⁰ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772, 6.

³¹¹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772, 6.

³¹² Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 10.

³¹³ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8.

³¹⁴ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8.

³¹⁵ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8.

³¹⁶ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8.

adelns moraliska kvaliteter: I motsats till de rika fanns de mest moraliskt högtstående bland de mest utsatta.

Vidare framhöll skribenten att hungern tvingade människor att för bröd eller kontanter sälja all sin lösegendom: De ”nödgas taga nu det ena nödvändiga bohagsting efter det andra, sluteligen kläderne från kroppen, för at i brist af arbete och tilräckelig förtjenst i desze dyre och bistre tider, lemnas i Bagare- och Hökare-boden.”³¹⁷ (Det var i bagarboden bröd köptes och rent allmänt i hökarboden som föremål köptes eller såldes.) Samtidigt måste ”1000 arbetsföre människor” tigga och att leta arbete ”då likwist blott den största nöd, en frätande hunger twingar dem till detta”.³¹⁸ Den mörka målningen fortsatte:

Seen där många halfnakne, af hunger och köld försmäktande barn, med rop och tårar fåfängt räcka sina utmagrade händer til sine af arbete wanmäktige men lika usle föräldrar, hwilka endast med hjertfrätande sorg förmå blanda sina tårar med deras, utan at kunna hjälpa eller förekomma en så rörande syn, et så hiskeligt öde.³¹⁹

Både landsbygden och städerna framställdes som försänkta i yttersta nöd. Den förra var utblottad, åkerjorden obrukad och bonden ”förtryckt och modfälld”, de senare ”förtwinar” och ”des Borgare upgifwas af en härjande dyrhet”.³²⁰ under det att deras kapital ”med twång utpräzas och bortröfwat til oerhörde Contributioner och dryga pålagor.”³²¹ Att armodet på detta vis framställdes som sprunget ur *tunga pålagor* hittar vi på flera ställen: ”Seen dem för utlagor och contributioner, som långt öfwerstiga deras förmåga, blifwa beröfwade”.³²² Här finner vi alltså anspråk om *orsak* och *skuld*. Men mer än att presentera konkreta orsaker till nöden var texten affektivt orienterad och kopplingen mellan adeln och armodet i landet upprättades huvudsakligen med retoriskt starka men logiskt vaga formuleringar som ”utsuga all must och mærg”, ”egennyttiga anläggningar och listiga Illgrepp” eller ”barbariska behag och gudlösa härjande”.³²³ Att det rörde sig om utarmning av och missbruk med *gemene mans* resurser var det inga tvivel om:

Skola desze olycks och rofdjur [...] som på et så listigt sätt updyrka de fastaste lås och framdraga ur de doldaste gömmor Rikets redbarheter fritt, ostraffat, ja med föragt och pock

---

³¹⁷ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9.

³¹⁸ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9.

³¹⁹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 8–9.

³²⁰ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9.

³²¹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9.

³²² Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9.

³²³ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 11; Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4*. Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772, 13.

få på et det gudlösaste sätt nyttja sina lasters frugter, samla skatter på skatter, gods på gods, transportera och i säkerhet hos utlänningen hopsamla alt dit goda?³²⁴

Den hunger och livsmedelsbrist som vi här möts av formuleras som del av en bredare ”allmän nödtvungen, äfwen så grym, som förödande fattigdom.”³²⁵ vilken skribenten beskrev som ett direkt hot för landet.³²⁶ Här framställdes alltså *orsakerna* till försörjningskrisen som *strukturella*, sprungna ur eller åtminstone svårt förvärrad av ett *adelns och ståndspersoners utsugande* av folket. Explicit tog sig detta uttryck i (odefinierade) skattebördor och pålagor; retoriskt med anklagelser om stöld, missbruk och dylika tillgrepp. Försörjningskrisen gjordes här till ett argument (och retoriskt slagträ) för att misskreditera adeln och utmana de rättsliga och sociala skrankorna mellan stånden. Lösningen var tvådelad: För det första skulle de ofrälse stånden själva kräva och ta sina egna friheter och privilegier: ”De böra, de skola, de måste anskaffas”³²⁷, som han formulerade det. För det andra skulle adeln och ståndspersonerna straffas: ”J ägen magten i händerne, straffen med rättwisa, utan weld [*partiskhet*] och mannamon [*orättvisa*], eho som hälst och alla dem, som tildanat vårt elände, som bygga sin höghet, sin magt och wälde på mänsklighetens, på frie Medborgares bekostnad.”³²⁸ Liksom många andra pamfletter tillskrev skribenten kungen och ständerna ett visst *ansvar* att hantera situationen men återigen respektfullt och slentrianmässigt. Anmärkningsvärt nog ställde han sig tveksam till om de verkligen förmådde detta.³²⁹

Idéstoffet känns igen från de ofrälse positionerna bland hattar och mössor mot frihetstidens slut och i synnerhet ståndsstriden 1771–1772.³³⁰ Utöver adelskritiken och kraven på social utjämning finner vi även en betecknande anmärkning om förhållandet till lagstiftningen: Eftersom adeln under ståndsstriden blev försvarare av den befintliga ordningen tog de följaktligen lagen i försvar medan de ofrälse stånden i stället yrkade på reform.³³¹ Lagen, konstaterade skribenten, var bara ”en död bokstaf” om den inte grundades i rättvisa.³³² Idealtypiskt gav emellertid skribenten uttryck för mer tillspetsade åsikter än så. Här närdes inte bara uppiggande utan rentav revolutionära drag: skribenten ifrågasatte nämligen även partiväsendet och dess duglighet och

---

³²⁴ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 11.

³²⁵ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9–10.

³²⁶ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 10.

³²⁷ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 10.

³²⁸ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 11.

³²⁹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4*. Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772, 13.

³³⁰ Metcalf 1985, 153; Nordin 2003, 64–67; Nordin 2000, 390, 393.

³³¹ Roberts 2003, 270; Linnarsson 2022, 250.

³³² Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 6; Jfr. även denna formulering med skriftens titel.

villkorade därigenom även det politiska systemet: ”Glöm och bortlägg all Riksförderfelig Oenighet, twedrägt och Partie [...]. Bort Hattor och Mössor! Lefwe endast Svenska Patrioter!”³³³ Detta vittnar om att skriften sannolikt var kungavänlig.

Idealtypiskt företrädde skriften alltså en revolutionär och starkt adelskritisk gruppns åsikter – sannolikt ett ofrälse med rojalistiska sympatier. Vi ska komma ihåg att kungen och adeln för många framstod som skilda ting – skrifter som dessa förefaller ha likställt aristokratin med ständerväldet. Under politiska splittringen 1771–1772 sökte Gustav III verka som en enande politisk kraft och utmålade i förlängning sig själv som en representant för endräkt.³³⁴ Revolutionen var också väntad en tid.³³⁵ Jonas Nordin menar att om inte statskuppen satt stopp för händelseutvecklingen, så hade med lite tid en verkligt radikal partiformation mycket väl kunnat växa fram bland de ofrälse stånden.³³⁶ Så skedde emellertid aldrig. Här tycks man i stället ha vänt sig till kungen.

Hungersnöden som kritik av partisystemet

Som vi sett ovan fanns exempel på att försörjningskrisen blev ett argument för de som företrodde en rojalistisk och partikritisk linje. Genom angreppen på aristokratin beskylldes ständerna och partierna åtminstone indirekt för försörjningskrisen. En som däremot gick till direktangrepp var kungen själv som vid sitt berömda tal till ständerna den 21:e augusti, två dagar efter statskuppen, legitimerade maktövertagandet med bland annat hungersnöden. Parallellt med anklagelserna mot partiväsendet för ”Aristokratisk Despotisme”, ”sjelfswäld” och att ha orsakat ”twedrägt”, kritiserade han ständernas hantering av hungersnöden.³³⁷

Jorden har nekat sin Gröda, och en dyr tid, med hunger och nöd, har tryckt hela Landet. Långt ifrån, at i tid tänka på bot, då Jag der uppå yrkadt, hafwen J syntts mera uppmärksamme at utöfwa Eder egen hämd, än at tänka på deras hjälp, som Eder befullmäktigadt; och ändeligen då nöden twingat Eder at taga mått, för at hjälpa det nödlidande Folket, har det varit nästan för sent. På et sådant sätt har et helt år tilbragts, under en för Landet ganska tung Riksdag, utan at på något sätt wara nyttig.³³⁸

³³³ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1*. Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772, 4.

³³⁴ Malmström 1901 [1877], 216–224.

³³⁵ Nordin 2003, 63.

³³⁶ Nordin 2003, 71–72.

³³⁷ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 35, 29:e augusti 1772. (Talet publicerades in extenso i en bilaga till denna upplaga av Wecko-tidningen.) *Aristokrati* var ett smädeord som hattar såväl som mössor ofta använde mot varandra. Malmström 1901 [1877], 82–83.

³³⁸ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 35, 29:e augusti 1772.

Kungen anklagade alltså partierna och ständerna för att genom upptagenhet med politiska tvistefrågor ha försummat folkets lidande under hungersnöden och använde detta som en motivering till kuppen: ”I en sådan belägenhet och då Riket, rätta Friheten och Säkerheten stodo i största fara, [...] har Jag ej funnit annan utväg, än, [...] at gripa til de Medel, som hulpit andra frimodige Folkslag, och fordom Sverige Sjelft, under Gustaf Wasas Fana, ifrån et olideligt wälde och förtryck.”³³⁹ Denna framställning har i vissa fall okritiskt anammats av forskare. Roberts hävdar exempelvis att det han kallar riksdagens ”skandalösa oförmåga” att hantera hungersnöden under upptagenheten av licensieringar och kungaförsäkringen gjorde många likgiltiga inför statskuppen.³⁴⁰ Malmström var själv mer försiktig och såg det som ”icke möjligt annat” att folket, som han skriver, ”i sin förtwiflan skulle rikta åtminstone någon del af sitt missnöje mot ständerna”.³⁴¹

Att spåra ett rojalistiskt perspektiv i offentligt tryck är inte okomplicerat. Skribenterna var givetvis tvungna att hålla sig innanför censurens begränsningar eller som Johan Gestrin riskera rättslig påföljd. Trots detta kunde det förekomma.³⁴² Texten ovan är likväl den enda här funna pamfletten där hungersnöden begagnades för sådana intressen. Låt oss i stället ta en titt på hur denna idealtyp företrädde i dagspressen. Inom debatten om brännvinsbränningens vara eller icke-vara under hungersnöden efterlyste en skribent i *Dagligt Allehanda* den 30:e oktober 1771 ”Enighet, Composition och Förening imellan de tilförene stridige Split-Flockar i vårt kära Fädernesland”.³⁴³ Detta var en hänvisning till den komposition, det vill säga förslag om förlikning i striden mellan hattar och mössor, som Gustav III lade fram inför riksdagens öppnande 1771 men som avvisats av de ofrälse mössorna.³⁴⁴ Skribenten upphöjde även Gustav III som väktare av dessa värden och vände sig emot ”parti-lågan”, ”inbördes hat och partie-lystnad”.³⁴⁵ Någon explicit beskyllning av ständerna eller det politiska systemet för att ha orsakat hungersnöden förekom inte; inlägget var i stället svar på att en annan skribent skenbarligt uttryckt sig nedvärderande om kungen.³⁴⁶ Inläggets förekomst vittnar emellertid om att skribenten ville betona

---

³³⁹ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 35, 29:e augusti 1772.

³⁴⁰ Roberts 2003 [1986], 282.

³⁴¹ Malmström 1901 [1877], 338–339.

³⁴² För exempel se Carlsronas Wekoblåd. Nr: 32, 8:e augusti 1772; Nr: 33, 15:e augusti 1772; Hagelin, Jonas. *Märkeligit Nytt Til den 29 Maji, Eller Förnuftets Såcker Emot Partie-giftets Sagtmodiga och Smakliga Dödande, Wid Konung Gustafs Kröning, eller Altid God Wän*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

³⁴³ *Dagligt Allehanda*. Nr: 244, 30: oktober 1771.

³⁴⁴ Malmström 1901 [1877], 216–217, 224–226.

³⁴⁵ *Dagligt Allehanda*. Nr: 244, 30:e oktober 1771.

³⁴⁶ *Dagligt Allehanda*. Nr: 244, 30:e oktober 1771.

en koppling mellan den politiska splittringen och den aldrig lösta frågan om brännvinsbränningen. Vaga hänvisningar till *skuld* med andra ord.

Ett i samma tidning publicerat ”brev” daterat den 29:e augusti 1771 redogjorde för nöden i gränsområdet mellan Småland och Blekinge där ”Det rägnar utan uppehåll, ganska strängt, natt och dag, så at den oskurna Wår-Rågen och Kornet Rutnar på halmen och gror i Axen”³⁴⁷, hur ”uthungrade” fattiga ökar i antal och ”at de Äldsta här i Socknen icke minnas eller hördt talas om sådan armod i denna Orten”.³⁴⁸ Skribenten efterlyste förbud av brännvinsbränning och hylade det tal Gustav III höll vid öppnandet av riksdagen den 25:e juni 1771, i vilket kungen manat till politisk enighet.³⁴⁹ Skribenten konstaterade sedan ”at där är Folk i Stockholm, som redan bjuda til at göra Hans Maj:t förtret samt wilja underhålla Oenighet och Partier” och att dessa, som ”wilja underhålla Oenighet och den förswara, böra utan nåder och barmhertighet straffas; ty dem har Satan witzt hel och hållit i sina klor och äro Fäderneslandets Föröfware.”³⁵⁰ och ”Djefwulens redskap”.³⁵¹ Förmodligen åsyftade skribenten inte minst de många ofrälse skrifter som fördömt kungens kompositionsförslag såsom ”riksfördärflig enighet”.³⁵²

Även om det inte var uttalat kopplades här brännvinsfrågan till den politiska splittringen. Inlägget uttryckte anspråk om *orsak* och *skuld*. Bristen på *enighet* och i synnerhet de som ansågs underhålla detta, gjordes till en förvärrande omständighet. Ständerna, ansåg skribenten, behövde i stället arbeta i ”Enighet och Samdrägtighet”.³⁵³ Det är emellertid viktigt att påpeka att åtminstone ständerna själva inte motsatte sig detta, utan tvärtom hade anhållit om att Gustav III:s uppmärksammade tal om komposition skulle få tryckas och utges.³⁵⁴

Ett inlägg från den 18:e maj 1772 signerat ”Nödställd patriot” beskrev nöden i Värmland och hur man för sin överlevnad hade tvingats konsumera vårsädet och att åkrarna följaktligen låg osådda. Han framställde nöden som en (gudomlig?) konsekvens av en *politisk splittring*:³⁵⁵ ”Ingen tunga kan nu uttala eller någon Penna beskrifwa eländet hos oz. [...] Det är et Herrans straff, och en frukt af Människornas olika och strödda sinnen; ty det ena Partiet roar sig åt alt, det andra wil, men kan intet hjälpa. GUD förbarme sig öfwer oss alla.”³⁵⁶ Här möttes läsaren

---

³⁴⁷ Dagligt Allehanda. Nr: 209, 18:e september 1771.

³⁴⁸ Dagligt Allehanda. Nr: 209, 18:e september 1771.

³⁴⁹ Dagligt Allehanda. Nr: 209, 18:e september 1771; Malmström 1901 [1877], 224.

³⁵⁰ Dagligt Allehanda. Nr: 209, 18:e september 1771.

³⁵¹ Dagligt Allehanda. Nr: 209, 18:e september 1771.

³⁵² Malmström 1901 [1877], 225.

³⁵³ Dagligt Allehanda. Nr: 209, 18:e september 1771.

³⁵⁴ Malmström 1901 [1877], 224.

³⁵⁵ Dagligt Allehanda. Nr: 111, 18:e maj 1772.

³⁵⁶ Dagligt Allehanda. Nr: 111, 18:e maj 1772.

alltså av anspråk om *orsak* och *skuld*. Lika mycket som skribenten angrep den politiska splittningen så kan inlägget också varit en kritik av det ena av de två partierna, kanhända mössorna, vars ofrälse sympatisörer, som nämnt, motsatte sig politisk enighet redan vid riksdagens öppnande 1771.³⁵⁷

Även om det rojalistiska lägret inte framträder i lika stor utsträckning som andra grupper i materialet så fanns det skribenter som gjorde hungersnöden till ett argument mot partisystemet. Att positionen inte uppträder tydligare beror kanske mer på censuren än på brist på kungasymptatisörer. Ett annat problem är att skribenter, såsom ovanstående, skulle kunna klaga över bristen på ”enighet” från en partipolitisk position, det vill säga mot det andra partiet: Hattsympatisörer skulle ha alla skäl att exempelvis beskylla mössorna för skadlig tvedräkt i deras förkastande av kungens komposition 1771.

Hungersnöden och fattigdomen

Ett ämne som både före och efter hungersnöden var flitigt debatterat i offentligt media var *fattigdomen*.³⁵⁸ Detta blev också ett betydelsefullt tema i debatten om hungersnöden. Skribenten bakom *Orädd men lagbunden* framställde exempelvis försörjningskrisen som en del av en artificiell fattigdom som bredde ut sig som följd av aristokratiskt förtryck.³⁵⁹ Skribenten bakom en av insändarna i *Dagligt Allehanda* framställde, som vi sett ovan, i stället det ökande antalet ”uthungrade fattiga” som en följd av försörjningskrisen och gick snarare till angrepp mot ”oenighet” och ”partier”.³⁶⁰ Låt oss alltså göra ett tematiskt nedslag i hur debatten om fattigdomen fördes inom ramen för försörjningskrisen. Eftersom texterna nedan är svåra att ringa in idealtypiskt lägger vi tillfälligt denna metodologiska kategori åt sidan till förmån för anspråk.

Som svar på incidenten att en nödställd, fattig kvinna i Stockholm enligt utsago ska ha ”mördat sit eget barn, för at frälssa det från hungers-nöd.”³⁶¹ skrevs den 24:e februari 1772 en pamflett där skribenten beklagade sig över de fattiga mödrarnas armod och alla de barn, ”hwilka en tryckande fattigdom betager dem all utväg at försörja.”³⁶² Den föreslagna lösningen var finansieringen av ett nytt barnhus, vilket skribenten föreslog kunde ske av ”de förmögnare” och

---

³⁵⁷ Malmström 1901 [1877], 224–226.

³⁵⁸ Pulma 1985, 39.

³⁵⁹ Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772, 9–10.

³⁶⁰ *Dagligt Allehanda*. Nr: 209, 18:e september 1771.

³⁶¹ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 4.

³⁶² Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 3, 7.

”genom små sammanskott” som inte var kännbara.³⁶³ Man föreslog även att de många utlägg för de ”lustbarheter af illuminationer, skjutningar och trakteringar”³⁶⁴ avsedda för firandet av Gustav III:s förestående kröning i maj, såväl som dylika publika evenemang, i stället skulle kunna finansiera barnhuset.³⁶⁵ ”Det är ej genom myndighet och pragt som höga och regerande Personer öfverträffa alla andra i lycksalighet”³⁶⁶ framhöll skribenten, utan genom ”det goda och Christeliga bruk och nyttjade som de göra af sina förmåner, til sina medmenniskors sannskyldiga nytta.”³⁶⁷ Här förlades alltså ett *ansvar* hos ”de förmögna” men i någon mån också hos kungen (genom att utforma pamfletten som en *supplik* riktade sig skribenten uttryckligen till denne), att bistå de fattiga barnen under hungersnöden.

I vad som utformats som en kort svarsskrift men som tryckts på baksidan av pamfletten, bifölls idéerna men det konstaterades uppgifvet att ett barnhus skulle ta för lång tid att inrätta för det rådande akuta läget. I stället föreslogs att ”någre af de förmögne” i staden skulle åta sig att ge ”sådana fattige barn spisning och värma i sina hus denna tiden då de af köld, hunger och törst äro nära at förgås”.³⁶⁸ Också här finner vi alltså anspråk om *ansvar*. Ett liknande resonemang hittar vi i ett inlägg i *Carlscrona Weckoblad* från den 22:e februari 1772, där skribenten skrev att om ”20 stycken förmögna Innewånare, hwardera af 10 000 D:l. årliga inkomst wille lägga 10:de Penningen, eller 40 stycken, den 29 penning”³⁶⁹ så skulle ”många fattiga wackert [...] hjälpas.”³⁷⁰

Ett annat inlägg i samma tidning från den 11:e april 1772 förklarade att de som ”samlat tehopa en ansenlig skatt” och de som samlat för sina släktingar och barn, med detta istället borde hjälpa de fattigare.³⁷¹ Ett skribent i *Almänna Tidningar* den 31:e december 1770 framhöll fördelarna

---

³⁶³ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 4.

³⁶⁴ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 5.

³⁶⁵ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 5.

³⁶⁶ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 6.

³⁶⁷ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 6.

³⁶⁸ Anon. *Bref til Utgifwaren af föregående Böne-Skrift*. (Förlag, tryckort och årtal saknas). Tryckt på baksidan av Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772.

³⁶⁹ Carlscrona Weckoskrift. Nr: 8, 22:e februari 1772.

³⁷⁰ Carlscrona Weckoskrift. Nr: 8, 22:e februari 1772. Att det här rör sig om mycket ekonomiskt förmögna framgår av att en drängs årslön vid tiden jämförelsevis kunde vara ca: 2 200 Daler (km.) (1775). En kamrer vid Falu gruva (1780) ca: 3 600 daler (km.). Självaste kanslipresidenten, chefen för kanslikollegium, erhöi ca: 12 000 Daler (sm.) om året, (efter 1756). För uträkningarna se Lagerqvist 2011 [1984], 129–131 och Frohnert 1985, 206.

³⁷¹ Carlscrona Weckoskrift. Nr: 15, 11:e april 1772.

med potatisodling i tider av missväxt och menade bland annat att det för ”folk af förmögenhet” var värdefullt att börja plantera detsamma för ”de fattigas understöd”.³⁷² En annan skribent i *Dagligt Allehanda* från den 16:e mars 1772, ansåg att ”herrsskapet” ekonomiskt skulle omfördela sin spendering på att understödja ”den fattiga Nästan”: ”huru mycket skulle det icke bi-draga, at stilla den usla Medborgarens hunger, om alla de Herrskaper, som hafwa råd at taga sina Nöjen och Wälfägnad på Piequeniquer, Baler, Wärdshus, Concerter och Comoedier, därwid med en ringa Gåwfa hugna den Nödlidande”.³⁷³ Dessa var nöjen förbehållna ”bättre folk” och som Leif Runefelt visar belackades exempelvis picknicken – en slags bal med tillhörande kvällsmåltid – ofta som en aktivitet av fåfänga och onyttighet.³⁷⁴

Flera skribenter förlade alltså ett *ansvar* hos ”de förmögnare” och ”herrsskapet” att under hungersnöden att hjälpa de fattiga, om det så var med logi, livsmedel eller ekonomiskt stöd. Vi ska dock vara försiktiga med den förra beteckningen. Ordet *förmögen* var dubbeltydigt och kunde vid sidan om ”rika” också användas i den mer allmänna bemärkelsen ”kapabel” eller ”i stånd till”.³⁷⁵ Några öppet ståndskritiska anmärkningar förekom inte varför beteckningen kunde syfta till ståndspersoner, ofrälse såväl som adliga sådana, eller bara människor som hade det bättre ställt än de fattigaste. I åtminstone två fall riktade man sig emellertid uttryckligen mot en rik elit.³⁷⁶ Vi möts också av kritiska anmärkningar på misshushållning genom kröningsfirandet i maj 1772 och ”yppigt” leverne i allmänhet – spenderingar som bättre kunde omfördelas till finansiering av utökad fattigvård, ansågs det. Trots reservationen att ”de förmögna” kunde användas dubbeltydigt tycks man alltså riktat ansvaret ”uppåt” i samhällsskikten, mot ståndspersoner och bättre bemedlade. Här var det åtminstone inte den hungrande själv som i fråga om bristande moral eller förmåga anklagades för sin belägenhet.

Det ska framhållas att lösningen på fattigdomsfrågan givetvis också söktes på annat håll, inte bara bland ”de förmögnare”. Här fanns tvärtom en omfångsrik och bred debatt: En insändare i Carlskronas Wekoblads från den 25:e januari 1772 konstaterade exempelvis: ”En på alla ställen förspörjande sädes och penninge-bist, hotar ju nog en fattig allmänhet med de swåraste öden”.³⁷⁷ och efterlyste grundandet av en inrättning där ”fattiga til och med barnen kunna tillhållas något för staden och Publicum nyttigt arbete, och således desza befrias från yttersta

---

³⁷² *Almänna Tidningar*. Stycket 160. 31:e december 1770, 637. (*Almänna Tidningar* var som brukligt numrerade men denna sista utgåva före årsskiftet 1771 var extra lång och dessa blad gick under ”Stycket”.)

³⁷³ *Dagligt Allehanda*. Nr: 63, 16:e mars 1772.

³⁷⁴ Runefelt 2015, 152–153, 156, 274.

³⁷⁵ Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se) ”Förmögen” avläst 02.06.2023.

³⁷⁶ Carlskronas Wekoblads. Nr: 8, 22:e februari 1772; *Dagligt Allehanda*. Nr: 63, 16:e mars 1772.

³⁷⁷ Carlskronas Wekoblads. Nr: 4, 25:e januari 1772.

undergång”.³⁷⁸ Ett inlägg i Dagligt Allehanda från den 20:e mars menade i stället att de fattigas räddning från att ”af hunger omkomma”.³⁷⁹ stod i att kronomagasinerna själva skulle börja baka bröd och upprätta egna bodar till försäljning av det för ”wanligt pris”, vid sidan om de dyra bagarbodarna i Stockholm.³⁸⁰

Perukpuder mot limpor – frågan om överkonsumtion

Som redan antytts blev hungersnöden också ett argument för att kritisera yppighet och överflöd, det vill säga överkonsumtion, föreställd eller ej. Skribenten Agricola ovan utmålade ”de förnämares” lustbarheter, resande och ”kostsamma öfwerflöd” som hämmande för den inhemska spannmålsproduktionen.³⁸¹ Gustav Ruder hävdade att yppighet hos ”en hop Privilegierat folk” i tider av kris utblottade allmänheten.³⁸² Skribenten bakom *Nödlidande Qwinnors Böne-Skrift* menade att det var lämpligare att lägga pengar på ett nytt barnhus för svältande barn i Stockholm i stället för på dyrt och pråligt firande av Gustav III:s kröning 1772.³⁸³

Låt oss alltså göra ett nedslag i hur den övriga debatten om överkonsumtion fördes i relation till hungersnöden. Även här får vi tillfälligt lägga idealtyperna åt sidan. Frågan om faran respektive nyttan med ”yppighet”, lyx och överkonsumtion var ett hett debattämne under hela 1700-talet. Många gånger var framställningarna negativa och moraliserande men inte alltid.³⁸⁴ Även om merkantilisterna av ideologiska skäl drev på överflödsförordningarna och många av dem implementerades under (de äldre och yngre) mössornas styresperioder så korsade både frågan och konsumtionskritiken – moralisk eller materiell – politiska gränser och fortsatte vara aktuella väl inpå 1800-talet.³⁸⁵

Liknande argumentation som ovan hittar vi i den anonymt författande, 19 sidor långa pamfletten *Yppigheten och Öfwerflödet Uti dess sannskyldiga drägt*, som utkom till försäljning kring den 14:e november 1771.³⁸⁶ Skriften var ett brett och utförligt angrepp på överkonsumtionen i landet: ”Denne hushållnings-method är, som jag menar, odugelig och skadelig, åtminstone i

---

³⁷⁸ Carlsronas Wekoblads. Nr: 4, 25:e januari 1772.

³⁷⁹ Dagligt Allehanda. Nr: 67, 20:e mars 1772.

³⁸⁰ Dagligt Allehanda. Nr: 67, 20:e mars 1772.

³⁸¹ Norrköpings Wecko-Tidningar. Nr: 8, 23:e februari 1771.

³⁸² Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 10–11.

³⁸³ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 5.

³⁸⁴ Runefelt 2015, 10–11, 35, 258.

³⁸⁵ Peterson 1984, 34–35; Runefelt 2015, 38–41, 47, 93–95, 199. Se även Lindroth 1997 [1978], 106–109.

³⁸⁶ Stockholms Post-Tidningar. Nr: 89, 14:e november 1771.

den belägenhet vårt kjära Fädernesland sig nu befinner.”³⁸⁷ hävdade skribenten. Bland andra kriser avsågs här sannolikt hungersnöden.³⁸⁸ Som exempel på överkonsumtionen framhöll skribenten byggandet av ”praktiga byggnader”, ”meublering” och att köpa ”Wagnar, Spel-Uhr, dyrbara kläder [...] efter färg och mode) årligen för 5000:de Daler”.³⁸⁹

Som incitament för att dämpa överkonsumtionen framhöll han sedan missväxt: Överkonsumtion gjorde helt enkelt den berörde mindre ekonomiskt förberedd vid ”infallande mizväxt [...] krig och skadelige penninge-hwälfningar.”³⁹⁰ Vid dessa händelser menade skribenten att armod och elände grasserade för alla överkonsumenter, vilka blev ”brödlöse”.³⁹¹ ”Yppigheten är således alltid bygd, såsom på styltor och därför ramlar omkull wid minsta owäder, ja, utaf sig sjelf.”³⁹² konstaterade han. Dessa praktiker framställdes som en moralisk sjukdom vilken heller inte begränsade sig till olika samhällsskikt: ”Och emedan sådant hans upförande [*överkonsumtion*] lyser i ögonen för den allmänna hopen, som ej straxt förmår inse följderna därutaf, så blifwer den lätteligen anstucken af yppighets-smittan”.³⁹³ Här ser vi att överkonsumenten själv tillmättes ett *ansvar* att inte föra ”smittan” vidare. Skribenten förlade även lösningen i strängare överflödsförordningar och bättre undervisning i ”Moral och Theologie” – här framkastas ett moraliskt-religiöst reformprogram för förbättrad sedlighet.³⁹⁴

Sammantaget var detta alltså anspråk om *åtgärder* och *ansvar* och missväxt gjordes till ett argument för att kritisera överkonsumtion. Stöpt i sin strama och andäktiga ton gjorde texten *sedlighetsförfall* till huvudfienden, vilket är typiskt för samtidens debatt om yppighet och överflöd.³⁹⁵ Men snarare än att låta någon överhet bli föremål för kritik angreps överkonsumtionen

---

³⁸⁷ Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 1.)

³⁸⁸ Den inrikes situationen hade förvärrats märkbart hösten-vintern efter 1771 års missväxt. Malmström 1901 [1877], 329–332.

³⁸⁹ Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 1–2.)

³⁹⁰ Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 3–4.)

³⁹¹ Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 4.)

³⁹² Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 4.)

³⁹³ Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 4.)

³⁹⁴ Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hasselberg, 1771. Opag. (s. 14–18.)

³⁹⁵ Runefelt 2015, 199.

tämligen brett och i mer *kollektiv bemärkelse*. Yppighetssjukan var en samfälld angelägenhet och rörde rik som fattig, ung som gammal.

En skribent som vi har anledning att återkomma till i senare kapitel hävdade i pamfletten *Swenska Finance-Konsten förwandlad uti Penning-winglerie* (1772) att livsmedelsbristen hade kunnat om inte förekommas så lindras om banken inte tillåtit så vidlyftig långivning till överkonsumtion.³⁹⁶ Runthänt utdelning av banklån till finansiering av ”Palatser”, ”präktiga hus” och ”andra umgengeliga ting” menade skribenten bättre hade kunnat gå till näringarna.³⁹⁷ Angreppet var ett mot bankväsendet men också på ståndspersoner och landets välbärgade: ”Men aldramäst måtte man förundra sig öfwer de språk-mästare, som lägga yppighet och öfwerflöd Nationen till last uti en tid, då ju sju åttondelar icke hafwa brödbiten at skicka i munnen, och knapt en bland 1000:de är uti tilstånd at öfwerflöda.”³⁹⁸ Den välbärgade eliten framställdes alltså som skadlig för landet i tider av kris. Här kommunicerades anspråk om *skuld* och *orsak* och försörjningskrisen blev ett argument för att misskreditera ståndspersoner och deras konsumtionsvaror.

Krav på minskad överkonsumtion återfanns också i den periodiska tidskriften *Swenske Upsynings-mannen*, utgiven januari – augusti 1772. Denna var snarast ett barn av ståndsstriden där kritiken av aristokratin duggade tätt. Den fyra sidor långa upplagan utkom var tredje dag och bestod av inskickade texter, politiska kommentarer, rättegångsutdrag och historiska skrifter.³⁹⁹ I nr: 38, den 12:e maj 1772 publicerades under signaturen ”M.m” den en sida långa insändaren *Project at förekomma öfwerflöd, ock bibehålla det som tjenar til lifs upehälle*, i vilken skribenten moraliserade över ”tidsens menniskiors fördärf uti öfwerflöd”.⁴⁰⁰ Snarare än att lägga svindlande summor på att hålla sig med dyra hästekipage, vilka skribenten upprört menade blivit allt fler och allt dyrare, frågade han ”om det icke wore bättre, at så många onödiga hästar byttes bort ock underhölles kor i det stället? Då kunde den fattige någon gång få smaka mjölk.”⁴⁰¹ Han gick också till angrepp mot en annan socialt laddad del av överkonsumtionen – den om puder till peruker:

---

³⁹⁶ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag.

³⁹⁷ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1, 3.)

³⁹⁸ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7)

³⁹⁹ Nordin 2000, 416–417.

⁴⁰⁰ *Swenske Upsynings mannen*. Nr. 38, 12:e maj. 1772.

⁴⁰¹ *Swenske Upsynings mannen*. Nr. 38, 12:e maj. 1772.

Wid så dyr tid som nu är så borde wältänckande folk hafwa återhåll med aldeles onödiga Öfwerflöds-waror, och til nödigare bruk använda det myckna hwete som förbrukas til puder; af desze ädla Guds-Gåfwor kunde man betjäna sig til födan och borde ej få wårdslost wräkas bort, ty hwar och en förnuftig menniskia bör ej göra wrak af Guds Gåfwor.⁴⁰²

Skribenten vände sig alltså mot konsumtionen av mjöl som perukpuder när detsamma under ”dyr tid” lämpligare kunde användas till bröd.⁴⁰³ Hånfullt konstaterade han att pudret knappast kunde vara någon förutsättning för ett fullgott arbete: ”monne en Soldat intet kunde göra sin tjenst lika manhaftigt, fast ej ett halft qwarter hwete-mjöl smetades i hufwudet på honom om dagen?”⁴⁰⁴

Även bland de publikationer som i sin tid kritiserades som skandalpress återfinns kritiska hänvisningar till pudret. Bland de mer omdiskuterade skrifterna av detta slag var *Karbasen*⁴⁰⁵ som utkom i nio nummer, fyra sidor per nummer, under en kort period 1772.⁴⁰⁶ I nr: 6 frågades satiriskt varför överflödsförordningarna ännu inte satt någon gräns för ”herrarnas omåtteliga peruker” om de nu satt en för kvinnornas ”styfkortlar”. Överflödsförordningarna ”böra innehålla någon likhet Könen emellan.”⁴⁰⁷ undrades med glimten i ögat, och skribenten fortsatte:

Det är ju at prunka med lånad granlåt, och huru många Landsplågor hafwer ej sådan högfärd åstadkommit? [...] Det wore önskeligt at se detta på något wis ändrat, i synnerhet nu, då man ej just har mjöl at pudra bårt [...]. Jag nämner blått en Gref A***, och frågar om han efter denna dag bör, behålla sin Peruk? Ändrade han sitt bruk, så torde wäl flere efterfölja des Exempel.⁴⁰⁸

Liknande argumentation förekom i dagspressen. En skribent i *Dagligt Allehanda* efterlyste den 11:e juni 1772 till och med ett förbud av perukpuder, vilket han menade ”i närwarande tid

---

⁴⁰² Swenske Upsynings mannen. Nr. 38, 12:e maj. 1772.

⁴⁰³ Det kan tilläggas att frågan om pudrade peruker som symbol (med lätt humoristisk underton) dyker upp även i replikskiftet mellan Agricola och von Stolzenburg. Hos den förre snarast som ett idiomatiskt uttryck: ”hwarken som agnar flyger i wädret, eller som pudret.” (Norrkjöpings Wecko-Tidningar. nr: 10, 9:e mars 1771.) Hos den senare mer komparativt: ”Det wore snöpligt, at se en wälklädd och halfmjölad Secretair komma till någon Gästgifwaregård, utan Caros eller kursläda”. (Norrkjöpings Wecko-Tidningar. nr: 9, 2:e mars 1771.)

⁴⁰⁴ Swenske Upsynings mannen. Nr. 38. 12:e maj. 1772.

⁴⁰⁵ Karbas: Ris, rotting.

⁴⁰⁶ Skriften, anonymt utgiven av Johan Simming (1748–1796) (adlad Simmingsköld) var en blandning av vitter prosa och poesi, inskickade och egenförfattade texter och var främst ett organ för sensationsjournalistik. Simming var själv poet och ämbetsman och en tid inblandad i publicistarbetet med hattvänliga och rojalistiska ”Almänna tidningar”. Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 26–27; Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL, digital tjänst) ”Johan Simmingsköld”, avläst 24.04.2023.

⁴⁰⁷ Karbasen. Nr: 6. 1772. s. 21.

⁴⁰⁸ Karbasen. Nr: 6. 1772. s. 22.

förekommer mig mest syndig.”⁴⁰⁹ Någonting som ”lärer påtänkas af få och begripes ej utan närmare eftertanka uti en tid, då så många 1000:de människor ej äga en 10:de del Mjöl, at stilla sin hunger med, emot det, som bortdammas på et enda hufwud.”⁴¹⁰ Ett sådant förbud, hävdade han, skulle vara mycket effektivare än förbud av brännvinsbränning och frågade sedan: ”Huru många fattiga människor kunde icke genom detta puder-dammande och i sig sjelf rätt orimliga öfverflöds afskaffande wara hulpne til Bröd?”⁴¹¹

Alla godtog emellertid inte kritiken och framställde mängden bortslösat mjöl som överdriven. Tre veckor senare publicerades under signaturen ”Älskare af Puder” ett svarsinlägg i *Dagligt Allehanda*: ”Hwad menage igenom besagde Puders afskaffande kan winnas finner jag icke”⁴¹² och ”så wida om Patriotten [*dvs. skribenten från den 11:e juni*] behagade helt flitigt ihopsamla det Puder som bortdambats i alla Peruquemakare-Werkstäder, det honom ej förwägras, så torde det knapt förslå til desz nödtorft.”⁴¹³

Frihetstidens överflödsförordningar var till betydande del (men knappast helt) riktade ”uppåt” i samhällsskikten, mot de rikares materiella lyx och (över)konsumtion och kritiken i den bredare konsumtionsdebatten var i stort riktad mot urban kultur.⁴¹⁴ Puder, vanligen en kombination av stärkelse och mjöl, räknades till lyxprodukterna, men bruket att bära och pudra peruker var knappast begränsat till adeln. Även den gryende medelklassen och ofrälse ståndspersoner hade, som på flera andra modeområden, anammat detta bruk.⁴¹⁵ När skribenterna ovan ställde baslivsmedel mot ”onödig” lyxkonsumtion och vände sig mot konsumenternas oförmåga till adekvat prioritering var udden riktad både mot adliga som ofrälse ståndspersoner samt den urbana medelklassen.⁴¹⁶ Här dominerade anspråk om *ansvar* och försörjningskrisen blev följaktligen ett argument för att misskreditera överkonsumtionen inom dessa grupper. Det rörde sig med andra ord om klasskritik. Det finns exempel på att särskilt eliten under 1700-talet kunde uppfatta lyxkonsumtion som samhällsnyttig (särskilt som arbetsskapande) men inom debatten om försörjningskrisen tycks den uteslutande ha framställts som någonting negativt.⁴¹⁷

---

⁴⁰⁹ *Dagligt Allehanda*. Nr: 128, 11:e juni 1772.

⁴¹⁰ *Dagligt Allehanda*. Nr: 128, 11:e juni 1772.

⁴¹¹ *Dagligt Allehanda*. Nr: 128, 11:e juni 1772.

⁴¹² *Dagligt Allehanda*. Nr: 144, 3:e juli 1772.

⁴¹³ *Dagligt Allehanda*. Nr: 144, 3:e juli 1772.

⁴¹⁴ Runefelt 2015, 78, 180–181, 187–189.

⁴¹⁵ Se härom Marknäs 2021, 36, 73–74 och Runefelt 2015, 214.

⁴¹⁶ Skribenten ”M.m.” påstod att en träkaross till dessa ekipage kan kosta uppemot 1500 D.km. vilket kan jämföras med att exempelvis ett lamm kring perioden kunde kosta 15 D.km. eller att fattigunderstöd för den som inte förmådde reda sig själv kunde kosta 11 D.km. per månad. Det handlar med andra ord om stora utgifter, som bara bättre bemedlade förmådde stå för. För uträkning: Lagerqvist 2011 [1984], 130.

⁴¹⁷ Lindroth 1997 [1978], 106–108; Runefelt 2015, 258; Runefelt 2005, 101–102.

Del 2. Handels- finans- och näringspolitisk debatt

Merkantilismen i skottgluggen – fysiokrater på offensiven

Ekonomiska doktriner, finans- och penningpolitik brukar räknas till frihetstidens mest omdiskuterade ämnen – synnerhet i tryckt media.⁴¹⁸ Låt oss alltså titta närmare på hur de ekonomiska diskussionerna fördes i relation till hungersnöden. Vi kan börja i den hela 80 sidor långa anonyma pamflettskriften *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män* (1771). Skriften var en samling av tre fristående populariserande texter efter rön ur Svenska Vetenskapsakademins Handlingar, Almänna och Inrikes Tidningar och andra skrifter.⁴¹⁹ I den 27 sidor långa tredje texten med titeln *Om Sweriges Räddning, Ifrån brist på Brödfödan*, lade skribenten fram sin lösning inte bara på den innevarande försörjningskrisen, utan hungersnöd i allmänhet.⁴²⁰ Liksom Ruder identifierade han de kraftiga fluktuationerna i spannmålspriset som en av orsakerna som lett till nöden. Här var det emellertid ett ”utmärglande” främst av lantbrukaren som de drastiska växlingarna orsakade, eftersom denne då fick svårt att sälja sin spannmål på ett jämnt och förutsägbart sätt.⁴²¹ Fluktuationerna i spannmålspriset kopplades dessutom ihop med övrig handel: ”Olyckan är så mycket större, [efter]som både förr och nu, alle andra lifsförnödenheter och nödwändighets Behof, hos oz blifwa stegrade eller falla med denna wälsignelsen.”⁴²²

Om skribenten inte uttryckligen gav någon orsak till dessa prisväxlingar, så var i stället de nödvändiga *åtgärderna* på ”bristen på brödfödan” uppenbara: ”Genom Almän fri Ut- och införsel [!], ifrån och till Riket, af Spannemål”.⁴²³ Anmärkningsvärt nog betonade skribenten här att det inte bara rörde sig om en frisläppning av import utan även export. Som argument för detta hämtade han stöd i den europeiska utvecklingen, där flera större riken i synnerhet under 1760-talet börjat avveckla sina protektionistiska handelspolicyer kring spannmål.⁴²⁴ Han bifogade ett

---

⁴¹⁸ Magnusson 2003, 25; Peterson 1984, 42; Heckscher 1949, 813–819; Åmark 1915, 152.

⁴¹⁹ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 7–8.

⁴²⁰ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 53.

⁴²¹ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 53–54, 74–75, 79–80.

⁴²² Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 54.

⁴²³ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 53.

⁴²⁴ Dobado-González, García-Hiernaux & Guerrero, David E. 2012, 675–676; Åmark 1915, 4.

åtta sidor långt (översatt) anförande hållet inför det franska parlamentet för frigivandets sak, när landet under sent 1760-tal lättade på de merkantila policyerna.⁴²⁵

Frihandel och ett stadgat spannmålspris, framhölls det i anförandet, hade inte bara inneburit att de äldre policyerna ”som endast riktat [*berikat*] enskilte Personer på Almänhetens bekostnad; undergräfwet nu mera icke Landtbrukarnas hopp eller wälmåga”⁴²⁶, utan att *säkerhet* och *förutsägbarhet* byggts in i marknaden: ”Nu frukta wi icke mer hungersnöd i Landet.”⁴²⁷ proklamerades stolt, när allmänheten slapp räddas eller skadas av prisfluktuationer och statsuträkningarna kunde göras på mer säker grund. Logiken var sådan att välstånd byggde på avyttring av inhemska råvaror. Om då ett land av olika skäl led brist på resurser eller förhindrades i förädling eller försäljning, så skulle man lagstadga det ”som lättar och befodrar en outhärlig förytting och byte af Jordens afkomster”.⁴²⁸ Följaktligen såg man avreglering av spannmålshandeln som vägen framåt, ut ur hungersnöd, marknadsosäkerhet och ”förkvävning av lantbruket.” Att motsätta sig frihandeln, fortsatte anförandet, innebar nämligen att ”förbjuda Lantbrukets förkofring: [och] at slike förbud hafwa försatt Landtbrukarnes näring uti det olyckeligaste tilstånd af alla näringar i hela Staten.”⁴²⁹

De fysiokratiska tendenserna i anförandet var påtagliga: argumentationen om hushållningens styrning av inneboende lagar, jordbrukets behov av avreglering, dess inre potential och i synnerhet dess ekonomiska produktivitet gick i linje med fysiokraternas.⁴³⁰ ”förytting och Byte af Jordens afkomster” (livsmedelsprodukter) ansågs ligga till grund för ett lands finanser och framställdes som en förutsättning för en sjuk patients överlevnad: ”Qwäfwes desz drift, aftyna med henne alla rörelser; och Staters Sjukdomar blifwa oboteliga, samt utan mått eller gränser.”⁴³¹ Utifrån ett sådant perspektiv var en hungersnöd snarast en av regleringspolitiken skapad artificiell ”blodpropp” i ett flöde, någonting som Collet menar är fysiokratiskt idégods.⁴³² Vi kan notera att anförandet enligt skribenten hölls av den franske ämbetsmannen Louis-René

---

⁴²⁵ Ironiskt nog var det just 1770–1772 års hungersnöd som motiverade att man i Frankrike backade från dessa nya frihandelspolicyer. Alfani & Ó Gráda 2017, 15.

⁴²⁶ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 56–57.

⁴²⁷ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 57.

⁴²⁸ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 58–59.

⁴²⁹ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 61.

⁴³⁰ Lindroth 1997 [1978], 133; Nationalencyklopedin (NE.se) ”Fysiokrater” avläst 01.05.2023.

⁴³¹ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 59.

⁴³² Collet 2019, 126.

Caradeuc de La Chalotais (1701–1785), som tillhörde kretsen av fysiokrater aktiva i Frankrike under 1760-talet.⁴³³ Efter att ha givit utläggningen bifall tog skribenten även Englands avreglering som argument och presenterade en exposé över hur väl spannmålspriset utvecklats där sedan man 1646 tillåtit

en till Personer oinskränkt fri ut och införsel af Spannemål; reglerad efter följande medelpris så at landtmannen hafwer derwid den nödiga och billiga utkomst, och de förtärande ett skjäligt, i närmaste stadigt värde och inköp: samt at ingendera under förflutne öfwer ett hundrade år, hafwa måst klaga öfwer utmärglande eller hungersnöd.⁴³⁴

Detta djärva påstående var förstas en förenkling men var grundat i den verkliga erfarenheten. Efter 1660-talet hade England mycket riktigt slutat att drabbas av regelrätt hungersnöd, smärre år av höga priser undantagna. Skälen till detta anses idag varit många.⁴³⁵ Genom att på dessa sätt skilja Sverige från förhållandena bland andra högtstående exempel riktades strålkastarljuset mot de inhemska förhållandena. Skribenten formulerade sin egen lösning som följande:

Om hwarje helt hemman [i Sverige], uti trenne års tid, och ofwanstående författning wärkställd [...] förmådde öka sin Skörd ej högre än 2:ne Tunnor Spannemål årligen, så skulle [...] denna olyckeliga brist under författningen icke mera existera, här i Landet, än den uti öfwer ett hundrade års tid händt uti England.⁴³⁶

Det som liberaliseringen av spannmålshandeln i huvudsak syftade till var alltså att öka förmågan till produktion och självförsörjning och därigenom undkomma hungersnöd. Denna logik, som stred mot allt vad de hårdföra merkantilisterna tänkte och trodde, byggde på att avreglering skulle frigöra inre krafter hos lantbruket, vilket skulle öka spannmålsproduktionen och i sin tur alstra inhemsk självförsörjning:

Engelska ömnheten utom annan upmuntran, än en oryggelig allmän fri ut och införsel af Spannemål, wisar nogsam, at samma inrättning wore allena tillräckelig at förkofra Landtbruket; samt wärka, det Landtbrukarnes, närings idkarnes i Städerna, så ock den fattigas klagorop uphörde; at allmänheten icke utmärglades medelst ostadiga eller för dryga priser på spannemål; och alle andre derefter wacklade lifsmedels warupriser; Landsherren och

---

⁴³³ Charles, Loïc & Théré, Christine 2011, 53.

⁴³⁴ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 63–64.

⁴³⁵ Hoyle 2017, 156–159.

⁴³⁶ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 74.

jordägarna skulle säkrare och med mera lätthet utbekomma sina jordräntor; och arbetaren skulle ej frukta, at genom större flit, få mindre belöning för sin möda ⁴³⁷

Huvudorsaken till nöden i Sverige framställdes alltså uteslutande som inhemskt *strukturell*, som en konsekvens av ”kvävande” reglering, i huvudsak av jordbruket och handeln. På så vis gjordes den även möjlig att lösa genom hårt arbete och ”samma författningar som andre Folkslag”.⁴³⁸ Genom avregleringen skulle man ”änteligen [...] slita inbyggarna utur ödande hungersnöd”⁴³⁹, som han formulerade det. Argumentationen byggde alltså på anspråk om *orsaker* och framför allt *åtgärder*. Det var ett försöka att med försörjningskrisen som argument misskreditera inte bara enskilda policyer utan hela den gängse merkantila regleringspolitiken och idétraditionen. Detta i en tid där protektionistiska exportförbud var en ryggradsreflex vid nödår.⁴⁴⁰ Med hungersnöden som argument sökte man legitimera en ny ekonomisk kurs – en fysiokratisk och jordbrukscentrisk. Jordbruket och bonden, i motsats till handel och stadsnärings, framställdes som centrala för samhället och andra näringar, dess inneboende krafter som tillbakahålla och försummade av den merkantila regleringspolitiken – fysiokratiska grundidéer.⁴⁴¹

Lars Magnusson har hävdad att den jordbruksutilistiska vurm som uppstod efter striden om näringarnas företräde vid 1700-talets mitt, felaktigt har givit upphov till föreställningen om ett slags sammanhängande svenskt fysiokratiskt program och hävdar att dess reella genomslag var mycket begränsat.⁴⁴² Magnusson använder sig emellertid av en ganska snäv definition av termen och studerar enbart de ekonomiska auktoriteterna, inte pamflettlitteraturen, varför det inte är förvånande att han enbart spårar ett tämligen begränsat fysiokratiskt genomslag i Sverige.⁴⁴³ Här återfinns likväl exempel på fysiokratiskt idégods i pamflettlitteraturen. Idéerna ligger både i rätt i tiden, (det var enbart en kort period kring 1770 som de hade genomslag i Sverige) och en katastrof som en hungersnöd aktualiserade ju flera av jordbruksvurmandets hjärtefrågor och kunde effektivt dras till sin spets i kritiken av de äldre doktrinerna.⁴⁴⁴ Men snarare än att se hungersnöden som någonting som triggade artikulering av renodlade läror bör resonemanget

---

⁴³⁷ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 74–75.

⁴³⁸ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 73.

⁴³⁹ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 79–80.

⁴⁴⁰ Berg 2007, 12.

⁴⁴¹ Lindroth 1997 [1978], 133; Magnusson 2001, 101–103; Nationalencyklopedin (NE.se) ”Fysiokrater” avläst 01.05.2023.

⁴⁴² Magnusson 2001, 101–103, 118; Pulma 1985, 73.

⁴⁴³ Se exempelvis Magnusson 2016 [1996], 234–235 och Magnusson 2001.

⁴⁴⁴ Magnusson 2001, 118.

förstås som ett fysiokratiskt utslag för den bredare och tidstypiska kritiken av hård regleringspolitik.

Mössorna och deras auktoriteter var det parti som mest aktivt drev en reformmerkantil linje.⁴⁴⁵ Pamfletten skulle följaktligen kunna ses som ett angrepp på merkantilisterna och i förläggningen hattarna från en position till betydande del företrädd av mössorna.⁴⁴⁶ Men det faktum att exempelvis politikern och fysiokraten Carl Fredrik Scheffer (1715–1786) förblev hatt parallellt med kritiken av det egna partiets doktriner motiverar försiktighet med partibeteckningarna.⁴⁴⁷ Skribenten framställde dessutom brännvinsbränningen som någonting dåligt – en position av tradition företrädd av hattarna.⁴⁴⁸ Idealtypiskt följde skribenten en utpräglat reformmerkantil linje och gränslade mellan nytt och gammalt. Tilltron till frihandelns inre potential – någonting typiskt reformistiskt – delades nämligen med en god dos merkantila argument.⁴⁴⁹ Om avregleringens fördelar skrev han exempelvis: ”Riket skulle icke till eget utmärklandet samt andre Folkslags förkofring och winst genom tillökt Folknummer m.m: ömsom hotas med allmän hungersnöd och en bekymmersam dependence, för en otilräckelig Folknummers Brödföda”.⁴⁵⁰ Argumentet att importbehovet innebar en skadlig och ”utsugande” beroendeposition byggde på merkantilt idégoods där utländsk import kategoriskt uppfattades som skadligt.⁴⁵¹

Avreglering och frigörelse

Ett snarlikt bruk av hungersnöden återfanns i den periodiska tidskriften *Hjelpreda Uti Swea Rikets Allmänna Hushåldning* som utkom anonymt i fyra följetonger sommaren 1772.⁴⁵² Den åtta sidor långa första delen tillägnades helt försörjningskrisen:

Dyr tid är uti Landet, enär Penninge-wärdet emot wahren-wärdet är större än wanligt är, eller hwad warorne gälla på andra orter, så är nu tilståndet i Swerige; uti Holland och Ängland, enär Spanmålspriset stiger, är dock pris på andra wahrer sådant, at de fattige kuna släcka sin hunger; men denna tid i Swerige är al ting dyrt ⁴⁵³

---

⁴⁴⁵ Magnusson 2016 [1996], 235; Magnusson 2001, 52, 57, 67–69, 82, 86–88.

⁴⁴⁶ Magnusson 2016 [1996], 234–235.

⁴⁴⁷ Magnusson 2001, 104–106. Se även Runefelt 2005, 70 för exempel på Scheffers ”utilistiska” resonemang.

⁴⁴⁸ Evers 1931, 7–8.

⁴⁴⁹ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 53–54, 74–75; Magnusson 2001, 86–87.

⁴⁵⁰ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 75.

⁴⁵¹ Eriksson & Frängsmyr 2011 [1971], 151; Magnusson 2016 [1996], 231.

⁴⁵² *Dagligt Allehanda*. Nr: 150, 10:e juli 1772.

⁴⁵³ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1.)

Genom att påstå att livsmedelsförhållandena i var bättre i England och Holland än i Sverige riktades strålkastarljuset mot de inhemska förhållandena.⁴⁵⁴ Dessutom framställdes krisen som ett i huvudsak ekonomiskt-monetärt problem – ett perspektiv som bekräftades när skribenten hävdade: ”Dyrtiden äger trenne orsaker, 1:o Mindre tilgång til währor än behofwet. 2:o Et slätt Mynt. 3:o Monopolitiske handels rättigheter.”⁴⁵⁵ Den första punkten ”uphäfwes igenom Landtbrukets befodran uti Sverige, som sker, enär de hushålds-Lagar ändras och rättas, som hindra Landtbrukets upkomst”.⁴⁵⁶ Här betonades faktiskt *brist* på livsmedel, en brist som skribenten, liksom föregående skribent, menade sprang ur skadlig lagstiftning i lantbruksfrågor. Följdriktigt underströk såväl denne skribent att lösningen på försörjningskrisen krävde ett företräde för ”modernäringarna”:

Landt och Bergs-bruk, som warit och än böra wara de hufudsakeligaste springe-källor, til Rikets wäl, skola therwid bibehållas, och handel och Slögden anses som fölgher, men ej grunder til Folkets wäl.⁴⁵⁷

Skribentens *lösningsprogram* tog sikte på två aspekter inom lantbruket: Dels framhölls att en rationalisering av befintligt lantbruk kan uppnås genom avreglering av hämmande lagar och därigenom ökad inhemsk livsmedelsproduktion.⁴⁵⁸ Dels att befintliga marker kunde *nyttjas bättre*.⁴⁵⁹ Diagnosen var bristfällig uppmärksamhet av lantbruket, skadlig inhemsk reglering och bristande nyttotänk – ett lantbruksutilistiskt resonemang som vände sig mot det merkantila samhällstänket.⁴⁶⁰ Även här möts vi av starkt fysiokratiska drag – framställningen var i huvudsak en om dyrtiden som en *strukturell* angelägenhet.

Skribentens andra tes om *orsakerna* till dyrtiden var en fråga om inrikes monetära omständigheter – dyrtiden kopplades samman med penningväsendet. ”At få godt Mynt uti Riket, och

---

⁴⁵⁴ Att i frågor om ekonomi och befolkningsutveckling lyfta upp i synnerhet Holland som föredömligt exempel var i Sverige standard vid tiden. Magnusson 2001, 27.

⁴⁵⁵ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.)

⁴⁵⁶ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.)

⁴⁵⁷ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.)

⁴⁵⁸ Skribenten ansåg att svedjning och överlåtelser av fast egendom (abalienation) skulle tillåtas och att den hårda regleringen kring hemmansklyvningen skulle omstruktureras.

⁴⁵⁹ Konkret: Plantering av skog i jord som illa lämpad för jordbruk, uppodling eller inrättning av statliga bruk på ödemarker och salpeterinrättningar i framställning av konstgödsel. *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.)

⁴⁶⁰ Pulma 1985, 72–73. Se härom även Runefelt 2005, 73–75.

derigenom vinna god tid”⁴⁶¹ kunde enligt skribenten uppnås genom att slopa den sedan 1745 gällande pappersmyntfoten till förmån för metallmyntfot, för att stabilisera penningväsendet från (yttre) påverkan. Skribenten vände sig även mot produktplakatet som han menade fått ”lägga Ok på Svenska handeln”⁴⁶² genom att ytterligare förvärpa den ekonomiska situationen. Detta hade skett genom produktplakatet låtit de svenska köpmännen styra växelkursen på de pengar de fått genom att sälja svenska varor utomlands. Således hade de lämnat den myntordning ”konungen utfärdat i Rådet” till förmån för den de själva stadgade på börsen.⁴⁶³ Här framställdes krisen alltså som strukturellt betingad – någonting som öppnat för skadligt agerande från handelsmännens håll.⁴⁶⁴ Detta var anspråk om *skuld* och *orsak*. Skribentens tredje tes utvecklade kritiken av produktplakatet och det han kallade ”Monopolitiska handelsrättigheters affskuddande, hwilka hindra god tid uti Landet.”⁴⁶⁵

Hos frit Folk gifwes inga rättigheter eller Privilegier, utan at wara förknippade med Skyldigheter til det Allmännas wäl, [...] Product Placatet är en Monopolitisk rättighet utan skyldighet, [...] och kan jag wist försäkra, at så länge Product Placatet Souttineras [*stödjs*] det aldrig blifwer god tid uti Sverige. Fri handel, godt pris och goda wahrer, äro handelens lif och Medborgares wäl, antingen köpman heter Pehr eller Pål”.⁴⁶⁶

Produktplakatet framställdes som en förutsättning för dyrtiden medan frihandel, inte bara med spannmål, sågs som lösningen. Handeln florerade ju dessutom före produktplakatet tillkom, underströk skribenten.⁴⁶⁷ Syftet var här att misskreditera den merkantila handelspolitiken och kommunicera anspråk om *orsaker* och *åtgärder*. Detta utifrån logiken att privilegier avkrävde skyldigheter – ett resonemang som påminner om ståndsstridens där legitimitetsgrunden till vissa rättigheter utmanades av de ofrälse.⁴⁶⁸ Denna logik lades som ett raster även över de skrän i städerna som antingen förädlade eller sålde livsmedel:

---

⁴⁶¹ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 3.)

⁴⁶² *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 4.)

⁴⁶³ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 4.)

⁴⁶⁴ Se Runefelt 2005, 97–99 om anklagelser för egennytta hos handelsmän i frihetstidens Sverige.

⁴⁶⁵ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5.)

⁴⁶⁶ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5.)

⁴⁶⁷ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5.)

⁴⁶⁸ Nordin 2000, 396, 399, 402–403, 410.

Bryggare, Bagare, Slagtare, Friköpare hafwa alle Monopolitiske Privilegier, de äro ock Staden högst nyttige och nödwändige, endast de förenas med skyldigheterna, at desze handlande uti ond och god tid förse Staden, för et billigt pris med Bröd, Dricka, Kjött och Fisk. Om så ske skal, böra desze handlande sättas i stånd, at sådant fullgöra.⁴⁶⁹

Att skribenten framställde produktplakatet som en monopolitisk rättighet som skulle avskaffas står klart. Om han sträckte detta ”affskuddande” (avskaka, avbörda) till att omfatta vad som här bör förstås som skråprivilegier är däremot oklart. Kanhända avsiktligt så. Åtminstone innebär resonemanget ett skarpt *villkorande* av skråprivilegierna på basis av krav på ett (ökat) bidragande. Här fanns ett *ansvar* som behövde tas, nämligen att i högre grad bidra i tider av hunger.⁴⁷⁰ Även detta ska tolkas mot bakgrunden av den större reformmerkantila debatten där författare som Nordencrantz, Scheffer och Chydenius bland annat pekat på skråväsendets skadliga effekter på näringarna, efterlyste näringsfrihet och i det senare fallet ekonomisk liberalism.⁴⁷¹ Här motiverade alltså försörjningskrisen att skråväsendets privilegier och effektivitet ifrågasattes. Som vi känner igen från tidigare framhöll avslutningsvis även denne skribent nationell prisfixering som en av lösningarna på försörjningskrisen: ”sedan Sädes-bärgningen är förbi, ska Taxa sättjas [sic.] för hela året, et medel pris, af, Bröd, Kjött, Fisk, då desze wahrer hafwa hela året sedan sit wiza värde.”⁴⁷²

Som helhet utgjorde skriften att försök att med försörjningskrisen som argument misskreditera det merkantilistiska samhällstänket, det reglerade jordbruket, dito av handeln och skråväsendets privilegier. Samtidigt sökte den legitimera en fysiokratiskt linje i motsättning till merkantilismen. Hungersnöden skildrades som *strukturell* och följaktligen möjlig att lösa genom ny lagstiftning, avreglering och nya handelspolicier. Kraftigare än hos andra skribenter kom i synnerhet produktplakatet – den svenska merkantilismens grundbult – under beskjutning och framställdes som djupt försvårande. Liksom föregående skribent förordades en friare ekonomisk kurs. Exempelvis hänvisade han och gav bifall till den nästintill liberale Anders Chydenius

---

⁴⁶⁹ ”Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning” n:o 1. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5.)

⁴⁷⁰ Konkret efterlyste skribenten att skråna vid sidan av ordinarie verksamhet skulle upprätta spannmålmagasin, fiskdammar och dylikt som syftade till att täcka livsmedelsbehoven. Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning” n:o 1. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5.)

⁴⁷¹ Magnusson 2001, 86–87.

⁴⁷² ”Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning” n:o 1. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

skrift *Källan Til Rikets Wan-Magt* (1765)⁴⁷³, i vilken Chydenius gick till storms mot produktplakatet.⁴⁷⁴

Kritiken av penningväsendet är svårare att attribuera som en mot någon ideologisk grupp men utgör likväl ett försök att utmana legitimiteten för bankväsendet utifrån landets de facto pappersmyntfot och omfattande sedeltryck, (vilket skett under hattarnas regeringstid) och vilket orsakat förvirring i penningväsendet.⁴⁷⁵ Som Heckscher påpekar uppfattades emellertid en återgång till metallmyntfoten allmänt som ett vid tiden tryckande behov.⁴⁷⁶ Ansvar för att genomdriva dessa förändringar framkom indirekt – dels den lagstiftande makten, dels den exekutiva. Det var på ”hög nivå” förändring skulle ske. Idealtypiskt känner vi igen argument företrädna av reformmerkantilisterna, fysiokraterna och framför allt, men inte uteslutande, mössorna – grupper som vände sig mot hård reglering av handel, sjöfart och jordbruk.⁴⁷⁷ Utläggningen avslutades också med ett fristående försvar av brännvinsbränningen – en stridsfråga företrädd av mössorna.⁴⁷⁸

Vi kan se dessa linjer ännu tydligare i del två av *Hjelpreda uti Swea Rikes hushållning*, som vi bara ska säga någonting kort om. I stället för att ytterligare politisera brännvinsfrågan föreslog skribenten entusiastiskt i stället bränning av potatis, palsternacka eller dylikt, vilket han menade var fullgoda alternativ till spannmål. Han förordade också uppodling av norrländska ödemarker med just dessa grödor i syfte att kanalisera spannmålen till enbart brödbakning. Bränning av vete och råg kunde sedan förbjudas utan att landets näringar skadas.⁴⁷⁹ ”Igenom en sådan hushållning kunde Brödkakan för den fattige arbetaren blifwa drägelig at köpa, och dyra Tider i Riket afskaffas”.⁴⁸⁰ Det var i *effektivisering* av lantbruket och vetenskapliga rön lösningen förläggs. I polemik mot handelsregleringarna menade skribenten också att viss avreglering av handeln med brännvin skulle *jämna ut* rikets tillgång och efterfrågan (ett genomgående men outtalat koncept hos skribenten).⁴⁸¹ ”Tul afgiften samt Minuterings Accisen af Brännwin skulle ej

---

⁴⁷³ Chydenius, Anders. *Källan Til Rikets Wan-Magt*. Stockholm: Direct. Lars Salvius, 1765.

⁴⁷⁴ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 1*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5.)

⁴⁷⁵ Nationalencyklopedin (NE.se) ”Myntfot” avläst: 08.05.2023.

⁴⁷⁶ Heckscher 1949, 764.

⁴⁷⁷ Magnusson 2001, 86–87; Pulma 1985, 74.

⁴⁷⁸ Evers 1931, 80–81; Malmström 1901 [1877], 330; Åmark 1915, 211.

⁴⁷⁹ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 2*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2–3.)

⁴⁸⁰ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 2*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 3.)

⁴⁸¹ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 2*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 5–6.)

mindre Summa anskaffa Kronan, om en fri Brännwins Bränning och fri Handel med Brännwin tillåtes uti de Rikets Provincer, som omrörda äro.”⁴⁸² Skribenten kommunicerade här anspråk om *åtgärder*, sökte misskreditera den merkantila regleringen av inrikeshandeln och legitimera lättnader i ekonomin.

En ”Frihets-ort” för de fattiga? – liberal argumentation

I den tredje delen av *Hjelpreda uti Swea Rikes hushållning* finner vi publiceringen av en tre sidor lång insändare där en skribent under pseudonymen Lars Owäldug (sic.) replikerade på utläggningen i första delen av skriften. Owäldig föreslog en annorlunda lösning på de skenande livsmedelspriserna. Några stadgade sådana, inledde han, behövdes inte:

Så är jag af den mening, at ingen Taxa för Bröd och Dricka behöfwes inrättas, utan annan Controll til et oskäligt stegrande af deze för Stadens oumgengelige behof, kunde upfinnas, och handeln wara fri, Köpare och Säl gare imellan, efter wahrans godhet, hwilket äfwen är Handelns Natur, och Frihet handels Lif.⁴⁸³

Även om Owäldig vände sig mot delar av den förre skribentens resonemang byggde även hans på lättnader i ekonomin. Hans förslag på ”controll” byggde på att ”en Frihets ort anläggges [sic.] som tjenligast prövas kan”⁴⁸⁴, utanför Stockholm vilken inte omfattades av dess tullar, ”ther hwem som wil [!] äger rättighet, at Brygga och Baka til Salu”.⁴⁸⁵ Detta med förbehållet att försäljning inte fick ske i själva Stockholm ”Stadens Bryggare och Bagare til förfång [...] utan endast på den ort, och där at Consumeras. Hwarigenom händer at den fattige, kan, få köpa sig Bröd och Dricka, då bryggare och Bagare äro för dyra uti Staden och på Malmarne”.⁴⁸⁶ Denna lösning syftade alltså till att upphjälpa försörjningskrisen utan att som föregående skribent lägga ansvaret på skråna eller villkora deras skråprivilegier – att låta en ort utanför staden åtnjuta viss näringsfrihet till egenkonsumtion bortom skråtvång och tullar.⁴⁸⁷ Den

---

⁴⁸² *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 2*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

⁴⁸³ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1.)

⁴⁸⁴ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1.)

⁴⁸⁵ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1.)

⁴⁸⁶ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1–2.)

⁴⁸⁷ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1–3.)

underliggande premisen var att en ökad grad av *näringsfrihet* i livsmedelsbranschen kunde upphjälpa krisen. Owäldig ville här inte utmana skråna så mycket som att hålla prissättningen i schack.⁴⁸⁸

Häri genom äro Bryggare och Bagare beskyddade under sina rättigheter, äga en fri handel och täflan dem emellan, Staden och desz Inbyggare hafwer någon motwigt och Controll, emot deras Monopolitiske Privilegier, och desze handteringar igenom Krono-Magasin bekomma understöd, wid trängande nöd. Är då icke ändamålet wunnit?⁴⁸⁹

Lars Owäldigs mer ”moderata” förslag höll alltså anspråk om *åtgärder*; han sökte med försörjningskrisen som argument legitimera friare handel och aspekter av näringsfrihet utan att som föregående skribent villkora eller kritisera skråna eller deras privilegier. Även här gjordes försörjningskrisens lösning till en strukturell fråga och möjlig att lösa genom förändringar i ekonomin. När de föregående skribenterna haft en tydlig fysiokratisk prägel gav Owäldig uttryck för en mer liberal sådan, vilket misskrediterade merkantilismen. Vi ska dock inte överdriva hans resonemang. Uttryckligen nämner han bara förädling och försäljning, inte produktion av spannmålen. Han talar inte heller om livsmedel i allmänhet, som föregående skribent, utan bara om bröd och dricka. Insändaren företrädde likväl en fåra inom den reformmerkantila, regleringskritiska strävan och visar att denna inte var homogen utan tvärtom kunde hålla olika ingångar till ämnet.

En bekant från tidigare, Gustav Ruder, underströk även han i *Om Dyra Tiden* (1772), som vi studerat ovan, att en av lösningarna på dyrtiden och hungersnöden var ”Fri och allmänt öpen handel och införsel på nödwändighets-waror, i synnerhet på Spannemål och matwaror, både för Ut- och Inländsk Man, mot lindrig avgift.”⁴⁹⁰ I dessa anspråk om *åtgärd* rekommenderade han alltså en liberalisering i spannmålshandeln och ett frisläppande av importen, helt i motsättning till den rådande regleringspolitiken. Någon motivering presenterades emellertid inte.⁴⁹¹ Även detta var ett exempel på hur hungersnöden blev ett argument för att misskreditera merkantilismen. Ruder skulle på så vis idealtypiskt kunna föras till gruppen av reformmerkantiliser.

---

⁴⁸⁸ Detta dels genom ”frihetsorten”, dels genom att kronan, snarare än skråna, skulle upprättas spannmålsmagasin för bryggarna och bagarna att köpa spannmål ifrån. *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.)

⁴⁸⁹ *Hjelpreda Uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning n:o 3*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 3.)

⁴⁹⁰ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 9.

⁴⁹¹ Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets swåra Öde, och huru den kan förekommas. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1772, 9.

Potatis och egenansvar – hattarnas och merkantilisternas argumentation

Om vi nu sett skrifter som drev en ekonomiskt reformmerkantil linje, vad hittar vi för argumentation hos det andra lägret? Hos merkantilister och hattarna – denna doktrins stora företrädare? Vi kan börja i dagstidningen *Almänna Tidningar* (1770–1772) känd för en förhållandevis stark redaktionell styrning under hattsympatisören och rojalisten C.C. Görwell.⁴⁹² Under rubriken *Hushållning. Om Potatos-Plantering* hittar vi en förutseende artikel om ämnet på två sidor i numret redan från den 31:e december 1770, som inleddes:

Emedan man har stor orsak at befrukta det mizwäxt af spannemål torde hända här i Landet, igenom den myckna wäta wi haft, och tilförseln från America (på hwilken wi, ty wärr, synas göra altför stor räkning) kunde blifwa föga at lita på, i fall wi få krig med Frankrike eller Spanien, så är wisserrigen wår skyldighet at se oz före det bästa wi kunna, för at hjälpa de fattige, och det i tid.⁴⁹³

Här framhöll skribenten dels *naturliga* förklaringar (vädret), dels skadlig tillit till utländsk *spannmålsimport* som orsaker till (den stundande) bristen. Han varslade också om riskerna för försörjningskris vid eventuellt *krigsutbrott*. *Orsakerna* förlades alltså dels i sammanhang som stod bortom mänsklig kontroll (naturen) dels bortom landets egen produktion och strukturer, i utländska eller storpolitiska kontexter. Det är tydligt att beroendet av utländsk import var ett problem. Det var ”til hjälp [...] och til förekommande af den nödwändighet at tillita Utlänningen om understöd wid wåra behof i tillkommande tider.”⁴⁹⁴ som artikeln syftade, ”Emedan wi ännu är uti den swåra belägenhet, at ständigt behöfwa utrikes Spannemål til wår förnödenhet, men tilgången ifrån de orter, de den wanligen hämtas, synes wara nog trång och osäker”.⁴⁹⁵

Detta argument, att importbehov innebar en skadlig beroendeposition, var protektionistiskt och merkantilt men kunde, som vi sett, likafullt hittas även hos reformmerkantilister som skribenten bakom *Medborgerliga ämnen*.⁴⁹⁶ Lösningen var utilistisk: Om landets egna jordarter hade svårt att driva upp betryggande mängd spannmål skulle man i högre utsträckning odla den mer här-diga potatisen – en *åtgärd* som ålades allmänheten.⁴⁹⁷ ”Derföre bör ingen Bonde, Torpare eller Landtbrukare låta afskräcka sig ifrån at plantera denne nyttiga Rot-wäxt på någon del af sin

---

⁴⁹² Holmberg, Oscarsson & Rydén 1983, 40–41; Oscarsson 2000, 153; Oscarsson 2005, 173.

⁴⁹³ *Almänna Tidningar*. Stycket 160. 31:e december 1770, 637. (*Almänna Tidningar* var numrerade som brukligt men denna sista utgåva före årsskiftet 1771 var extra lång och dessa extra blad gick under ”Stycket”.)

⁴⁹⁴ *Almänna Tidningar*. Stycket 160. 31:e december 1770, 637.

⁴⁹⁵ *Almänna Tidningar*. Stycket 160. 31:e december 1770, 637.

⁴⁹⁶ Anon. *Medborgerlige Ämnen; Til Nöje och Nyttä, för Landt- och Stads-män*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 75; Eriksson & Frängsmyr 2011 [1971], 151; Magnusson 2016 [1996], 231.

⁴⁹⁷ *Almänna Tidningar*. Stycket 160. 31:e december 1770, 637–638.

åker.”⁴⁹⁸ Huvudbudskapet var att den förestående försörjningskrisen kunde förekommas genom en ökad grad av inhemska potatisodling.

Potatisen vann ett första blygsamt genombrott i Sverige 1749–1750 och var i mångt och mycket ett hattarnas skötebarn.⁴⁹⁹ Ett exempel som den var på inhemska förkovran med de protektionistiska handelspolicyerna intakta, är det förväntat att hitta en text av detta slag i *Almänna Tidningar*. Hungersnöden motiverade även ett omfattande nytryck av en politisk pamflettskrift om potatisodling ursprungligen utgiven 1749 av Ulric Rudenschöld (1704–1765), medlem av Kungliga Vetenskapsakademien och med kopplingar till hattarna.⁵⁰⁰ Denna text utgavs i nytryck 1772 genom Kungliga Patriotiska Sällskapet under titeln *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk*.⁵⁰¹ Den sju sidor långa skriften var utformad som en instruktionstext över hur bonden bäst skulle odla, förädla och konsumera (mer) potatis, motiverat av den innevarande försörjningskrisen. Potatisen upphöjdes såsom ett fullgott, ja, nästan bättre alternativ till spannmål.⁵⁰²

Det som skriften genom sin blotta förekomst framställde som bristande, och genom vars förbättring hungersnöden kunde stävjas, var alltså *kunskap*. Bristfällig kunskap hos bönderna om alternativen till spannmål och grundläggande hantering av desamma framstår som det grundläggande problemet. Att *orsakerna* till lidandet åtminstone delvis förlades böndernas bristande förmågor syns även uttryckligen i pamflettens inledande mening: ”The mizwäxter, enkannerligen på Vår-Säde, som så ofta infalla uti vårt Fädernesland, och oftast hos dem, som ej hafwa nog styrka, förfarenhet eller ock hog att rätteligen bruka jorden: [...] hafwa bewekt hans Kongl Maj:t at [o.s.v.]”⁵⁰³

---

⁴⁹⁸ *Almänna Tidningar*. Stycket 160. 31:e december 1770, 638.

⁴⁹⁹ Bodensten 2021, 51–53.

⁵⁰⁰ Bodensten 2021, 49, 52; Rudenschöld, Ulric. *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk, Af Kongl. Maj:ts och Riksens Commerce Collegio utgifwen och til Trycket befordrad År 1749*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1749.

⁵⁰¹ Rudenschöld, Ulric. *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk, Af Kongl. Maj:ts och Riksens Commerce-Collegio utgifwen År 1749, Och nu för Allmänhetens tjänst Andra gången til Trycket befordrad Af Kongl. Svenska Patriotiska Sällskapet År 1772*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet hos Henr. Fought, 1772.

⁵⁰² Rudenschöld, Ulric. *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk, Af Kongl. Maj:ts och Riksens Commerce-Collegio utgifwen År 1749, Och nu för Allmänhetens tjänst Andra gången til Trycket befordrad Af Kongl. Svenska Patriotiska Sällskapet År 1772*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet hos Henr. Fought, 1772. Opag. (s. 1.)

⁵⁰³ Rudenschöld, Ulric. *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk, Af Kongl. Maj:ts och Riksens Commerce-Collegio utgifwen År 1749, Och nu för Allmänhetens tjänst Andra gången til Trycket befordrad Af Kongl. Svenska Patriotiska Sällskapet År 1772*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet hos Henr. Fought, 1772. Opag. (s. 1.)

Här ser vi alltså två exempel på hur *orsakerna* inte längre var förlagda i inhemska förhållanden utan har förskjutits till naturliga, utländska eller storpolitiska sammanhang, eller ”nedåt” i samhällsskikten till bristfällig förmåga hos bönderna. I stället ålades nu ansvaret allmänheten. Även här var budskapen lantbruksutilistiskt grundade – det var inte genom hårdare reglering eller upphjälpande av handeln som krisen skulle förekommas, utan genom odling och ökad kunskap om detsamma. Som vi sett tidigare framställdes ökad inhemsk livsmedelsproduktion som lösningen, men här *inte* genom avreglering av handeln eller lantbruket utan genom *ändrade odlings- och konsumtionsvanor*. Detta är en viktig distinktion eftersom dessa resonemang i motsats till fysiokraternas eller liberalernas, inte utmanar de ekonomiska strukturerna eller den gängse merkantila handelsdoktrinen. Indirekt försökte man legitimera bevarandet av handelsregleringarna. Båda texterna låter oss förstå att vi idealtypiskt har att göra med linjer som drevs i synnerhet av hattarna och merkantilisterna. I det första fallet vittnar *Almänna Tidningars* politiska tendens och resonemangets merkantila böjelser om detta. I det andra vet vi att hattarna omhuldade projektet att öka potatisodlingen i landet och att Rudenschöld själv var kopplad till hattarna.

I övrigt hittar vi ganska få diskuterande eller polemiska texter om hungersnöden i *Almänna Tidningar*, ens under 1772. Detta är att betrakta som ett (medvetet?) urval eftersom tidningen kunde stoltsera med en ganska bred selektion av ämnen, från politik och ekonomi till kultur och debatt.⁵⁰⁴ I stället återfinns återpubliceringar av politiska memorial om hungersnöden, enstaka insändare om tiggeriet eller sakliga utrikesrapporter om nöden i Tyskland, Storbritannien, Frankrike eller Bengalen.⁵⁰⁵ Genomgående för dessa är att försörjningskrisen inte gjordes till något argument i större utsträckning. Tyngdvikten mot utländska snarare än inhemska förhållandena är emellertid intressant. Denna *internationalisering* (om vi nu kan kalla det så) av hungersnöden genom publicering av utrikesnotiser på förstasidan kan i sig tolkas som ett medvetet eller omedvetet sätt att rikta strålkastarljuset bort från förklaringar med grund i inhemska strukturer. Detta genom att peka på att försörjningskrisen var internationell – att alla länder, oavsett politik eller ekonomiska policyer, hade drabbats. I Görwells månadsskrift *Almänna Magazinet*, kort utgiven 1770–1771, var man tyst i frågan.⁵⁰⁶

---

⁵⁰⁴ Oscarsson 2000, 147–148.

⁵⁰⁵ *Almänna Tidningar*. Nr: 77, 13:e juni 1770; Nr: 50, 5:e augusti 1771; Nr: 28, 4:e februari 1772; Nr: 29, 5:e februari 1772; Nr: 30, 6:e februari 1772; Nr: 42, 20:e februari 1772; Nr: 98, 2:e maj 1772; Nr: 99, 4:e maj 1772; Nr: 106, 13:e maj 1772.

⁵⁰⁶ *Almänna Magazinet*. Stockholm: Kongl. Finska boktryckeriet, 1770–1771.

Detta kan jämföras med den mössvänliga dagstidningen *Dagligt Allehanda*, vars täckning av hungersnöden hade en långt mer diskuterande och inhemsk prägel. Så var fallet eftersom man erbjöd en särskilt omfattande publicering av insändare och svarsinlägg, vilka ofta diskuterade lokala och inhemska frågor om hungersnöden.⁵⁰⁷ Även i *Dagligt Allehanda* hittar man förstås rapporter om nöden i utlandet men genom de myllrande inläggen hamnade de inhemska förhållandena i förgrunden, vilka alltså inte var tillnärmelsevis lika närvarande i den mer redaktionellt styrda *Almänna Tidningar*.⁵⁰⁸ Här framträder alltså en generell trend att mössvänlig dagspress i huvudsak hade ett lokalt och inhemskt fokus och en diskuterande prägel om hungersnöden. Hattvänlig (och rojalistisk) dagspress riktade i sin tur strålkastarljuset mot de internationella omständigheterna, storpolitiken eller den enskilde bonden och i frågan höll en tämligen stram och reserverad ton med mer begränsat debattutrymme.

Arbetsstillfällena och inhemsk förkovran

Ett försvar av det befintliga ekonomiska regleringssystemet finner vi i den anonymt författade pamfletten *Tankar Om Svenska Sjöfarten* (1771).⁵⁰⁹ Den 29 sidor långa skriften hade inte försörjningskrisen som huvudämne utan var en allmän plädering för produktplakatet och ett försök att med olika medel bevisa dess fördelar för landet.

Product Placatet, förtjenar wizerligen et utmärkt hedersställe ibland våra författningar; ty den är grundad på en owedersäjelig Hushålls-principe, och har i de framflutne åren otroligen gagnat vårt Rike. Icke desto mindre, [...] har han likwäl blifwit både uppenbarligen antastad och hemligen under-minerad.⁵¹⁰

Att pamfletten var ett svar på den samtida kritiken av regleringspolitiken är uppenbart. Skribenten kallade Chydenius kritik av produktplakatet i *Källan till Rikets Wan-Magt* (1765) för ”falska målningar och orediga slutsatser”⁵¹¹ i vilken Chydenius ”tydiligen bewist, at bara gytja

---

⁵⁰⁷ Antalet insändare och diskuterande texter om hungersnöden är omfattande. Se följande (ej enbart politiska) urval om de inhemska förhållandena: *Dagligt Allehanda*. Nr: 209, 18:e september 1771; Nr: 217, 27:e september 1771; Nr: 244, 30:e oktober 1771; Nr: 260, 19:e november 1771; Nr: 275, 6:e december 1771; Nr: 67, 20:e mars 1772; Nr: 102, 6:e maj 1772; Nr: 104, 9:e maj 1772; Nr: 111, 18:e maj 1772; Nr: 119, 27:e maj 1772; Nr: 123, 3:e juni 1772; Nr: 125, 5:e juni 1772; Nr: 151, 11:e juli 1772; Nr: 153, 14:e juli 1772.

⁵⁰⁸ För rapportering om de internationella omständigheterna se *Dagligt Allehanda*. Nr: 118, 30:e maj 1771 om Tyskland; Nr: 248, 5:e november 1771 om Polen; Nr: 275, 6:e december 1771 om Prag och Moskva.

⁵⁰⁹ Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag.

⁵¹⁰ Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 3–4.)

⁵¹¹ Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 4.)

och orenlighet derutur [dvs. ur produktplakatet] upvällade”.⁵¹² Argumentationen vilade på premisserna att (1.) den protektionistiska regleringspolitiken var en nödvändig barriär mot exploatering av landet av utländska köpmän, och (2.) att ”inrikes förkovring” kom ur stöd till inhemsk produktion, maximering av export och begränsning av import – ett utpräglat merkantilt resonemang.⁵¹³ Skribenten gav flera argument till varför produktplakatet var helgat: att det var en förutsättning för landets ekonomiska självständighet, att alla andra länder hade motsvarande regleringar, att det hjälpte upp inhemsk flotta, skapade jobb, var en för landet ekonomisk besparande reglering och att alla andra inhemska näringar gynnades av det.⁵¹⁴ Trots att han lade tonvikten vid frakt och handel med livsmedel upptogs vad vi skulle kunna tolka som försörjningskrisen enbart parentetiskt:

[så] måste jag dervid göra denna obehagliga reflexion: at wi än i dag låte ifrån utrikes Orter inkomma åtskilliga sådana waror, som wi sjelfwe inom Landet kunde anskaffa och tilwärka både i behörig myckenhet och godhet; [...] hwilket [...] wittnar både om vårt inskränkta begrep i hushålls läran och kalla hjertelag för egna Medborgare, som syzlölöse måste sukta efter bröd, medan wi föde och rikte den utländska arbetaren.⁵¹⁵

Vi kan tolka passagen om brödet på två vis. Antingen bildligt, som ett retoriskt grepp med syfte att förstärka argumentet att import var utarmande för landet, eller så kan vi se det nonfigurativt, som syftande till livsmedelssituationen i landet. Utifrån en senare tolkning blev bristen på bröd en konsekvens av arbetslöshet och ett argument mot utländskt beroende. Låt oss i syfte att granska dessa tolkningar göra en kort utvikning och betrakta skriftens tillkomstkontext. Vi vet att skriften började säljas i Stockholm runt den 18:e juli 1771, sommaren den stora missväxten inträffade.⁵¹⁶ I juli varslade riksdagen om förestående nöd och som vi sett i *Almänna Tidningar* och *Norrköpings Wecko-Tidningar* så fanns även de som redan kring årsskiftet 1770–1771 uttryckte oro över situationen.⁵¹⁷ Det är alltså fullt möjligt att skribenten anspelade på livsmedelssituationen. Med en sådan tolkning blev *bristen på arbetstillfällen* ett anspråk om *orsak* bakom försörjningssituationen och ett försök att legitimera en merkantil politik.

---

⁵¹² Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 4.)

⁵¹³ Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 2, 5–6, 8, 11.)

⁵¹⁴ Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 5–6, 8.)

⁵¹⁵ Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 11.)

⁵¹⁶ Dagligt Allehanda. Nr: 156, 18:e juli 1771.

⁵¹⁷ Malmström 1901 [1877], 329.

I slutänden bör formuleringen tolkas försiktigt – att den i första hand är en retorisk framställning men som mycket väl skulle kunna alludera till situationen i landet. Just denna otydlighet (och hur parentetisk passagen var) vittnar om den kanske viktigare slutsatsen här, nämligen att försörjningskrisen knappt upptogs som något argument; resonemanget var blott en kort passus inom den 29 sidor långa utläggningen. Andra argument bedömdes helt enkelt viktigare.

Idealtypiskt företrädde författaren en utpräglad merkantil linje. Vid sidan om redan nämnda delar i argumentationen förbigicks exempelvis jordbruket helt, som tidigare vi sett upphöjas, och skribenten rörde sig i huvudsak med begrepp som arbetare och ”slögder”.⁵¹⁸ Han underströk även vikten av ”Att hålla en god ordning imellan näringar och arbetare”.⁵¹⁹ Att på detta vis försvara befintliga ordningar och se faror i ”hopglidande näringar”, det vill säga att människor sysselsatte sig med mer än en huvudsyssla, var typiskt merkantilt idégods.⁵²⁰

Frågan om manufakturpolitiken

En liknande argumentation med (vaga) hänvisningar till livsmedelsbrist finner vi i den anonyma tolv sidor långa pamfletten *Om Swenska fabriquerne*, som utkom till försäljning runt den 30:e april 1772.⁵²¹ Skriften var en allmän plädering för värdet av merkantilisternas skötebarn – manufakturerna – och hade inte försörjningskrisen som huvudämne.⁵²² Den huvudtes skribenten drev var att försäljningen av utländska produkter inom landet allmänt skadade inhemsk produktion, manufakturväsendet och i förlängningen folket och nationen. I stället skulle de förordningar som uppmuntrade inhemsk produktion och bromsade utländsk import främjas, i syfte att upphjälpa de svenska ”fabriquerne”.⁵²³ En klassiskt merkantilistisk argumentation alltså.⁵²⁴

Det som gör texten aktuell för oss är att skribenten flera gånger använde frågan om livsmedelsbrist som argument för sitt huvudbudskap. I ett land där handel och manufakturer saknades, hävdade han, där gick människor sysslolösa, fattiga och håglösa och ”store och widlöftige parker ligga [...] där fruktlöse, som eljest kunnat gifwa brödet åt mång tusende munnar.”⁵²⁵

---

⁵¹⁸ Anon *Tankar Om Swenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 2–3.)

⁵¹⁹ Anon *Tankar Om Swenska Sjöfarten, Eller Den så Kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: F.d. Grefingska Tryckeriet, 1771. Opag. (s. 2.)

⁵²⁰ Magnusson 2001, 33–34.

⁵²¹ *Stockholms Post-Tidningar* Nr: 34, 30:e april 1772.

⁵²² Att skribenten kände sig tvungen att i titelbladets latinska måtto själv kommentera på ämnesvalet vittnar om hur omstritt ämnet hade blivit sedan jordbruket vid 1700-talets mitt började uppfattas som främsta producerande näringsfång: ”Fremant licet omnes dicam, quod sentio.” I egen översättning: ”Låt vara att alla morrar, jag kommer säga det jag känner.” Anon. *Om Swenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 1.

⁵²³ Anon. *Om Swenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 2, 5–7, 10.

⁵²⁴ Se vidare Runefelt 2005, 69–73 om förhållandet mellan manufakturerna, utilism och statligt oberoende.

⁵²⁵ Anon. *Om Swenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 4.

Omvänt fanns i en ”arbetande stat” inga sysslolösa och ingen ödemark, menade han. Staten, städerna, arbetaren, och jordbrukaren berikades och ”Fäderneslandet förser nog hans [*dvs. sina*] Barn med Bröd, ty flit och idoghet är därstädes aldrig utan sin bärgning.”⁵²⁶ Han hävdade också att de ”lurendrejare” som sålde utländska produkter inom landet ”stjäl brödet ur munnen på hundrade-tals rätta, det är [*dvs.*] ärliga och arbetande Medborgare.”⁵²⁷ Följaktligen, fortsatte skribenten, skulle förslappning i begränsningarna av försäljning med utländska produkter leda till att manufakturerna skulle förlora sitt stöd och gå under, med konsekvensen att ”nakna och uthungrade Medborgare med hustrur och barn gripa til tiggare-stafwen och med bittra tåtar betla [*tigga om*] et bröd, som de kunnat förtjäna åt både sig och andra.”⁵²⁸

Här framställdes livsmedelsbrist som en följd av bristande stöd till manufakturerna, otillräckliga överflödsförordningar och att utländska produkter kunde konkurrera med inhemska – anspråk om *orsak* alltså. Det skribenten i grunden menade var att följden var *inhemsk sysslolöshet*, alltså fattigdom och hunger – ett försök att legitimera den protektionistiska politiken som känns igen från *Tankar om Svenska sjöfarten*. På så vis blev detta ett argument mot i synnerhet mössornas ekonomiska politik. Vi måste dock anmärka på det faktum att skribenten aldrig explicit knöt denna logik till vad som vid pamflettens utgivningstillfälle var renodlad hungersnöd. Mot pamflettens slut, i ett sarkastiskt gravrim över den hädangångne ”Svenska fliten”, får vi emellertid en antydning om att skribenten anspelade på situationen i landet: ”Hans [*den svenska flitens*] bröd war tungt at winna, ty det förhölls af Egennyttan [...] hans Rikedomar ärfwas af utländsk flit och omtanka. De utbetalas af Inländskt armod och nöd.”⁵²⁹

Liksom med föregående pamflett måste vi alltså tolka dessa passager figurativt eller nonfigurativt, som ett tankeexperiment eller som alluderande till livsmedelssituationen. Att hungersnöden i landet framåt våren 1772 skulle ha förbigått någon är tvivelaktigt; många av de mest hårresande skildringarna av svälten går att hitta i dagspressen från denna tid.⁵³⁰ Slutsatsen är att skribenten förmodligen anspelade på tillståndet i landet och på så vis gjorde försörjningskrisen

---

⁵²⁶ Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 5.

⁵²⁷ Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 7.

⁵²⁸ Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 10. Det kan tilläggas att skribenten uttryckligen motsatte sig ”lån eller förskotter” till näringarna, i motsats till skribenten bakom *Swenska Finance-Konsten förwandlad uti penning-winglerie* som drev detta som huvudtes. Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 7.

⁵²⁹ Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 11.

⁵³⁰ Se framför allt de rapporter som under våren och sommaren 1772 publicerades i *Dagligt Allehanda*, från bland annat Västmanland, Östergötland, Värmland, Dalarna och Gotland. *Dagligt Allehanda*. Nr: 102, 6:e maj 1772; Nr: 104, 9:e maj 1772; Nr: 111, 18:e maj 1772; Nr: 119, 27:e maj 1772; Nr: 123, 3:e juni 1772; Nr: 125, 5:e juni 1772; Nr: 151, 11:e juli 1772; Nr: 153, 14:e juli 1772.

till ett argument för att legitimera merkantilismen och misskreditera reformmerkantilismen. Det ska likväl understrykas att detta skedde tämligen passivt.

Som vi känner igen från tidigare lades *ansvaret* om frågan om manufakturernas stöd slentrianmässigt på ständerna. Udden var i stället riktade mot de politiska meningsmotståndarna.⁵³¹ Idealtypiskt drev skribenten linjer företrädna av merkantilisterna och hattarna: Manufakturerna framstod som de viktigaste bland landets näringar, kritiken av utländsk varuimport duggade tätt medan inhemsk produktion upplyftes; manufakturarbetares värde snarare än bondens upplyftes och undervikt i handelsbalansen framhölls.

Runt den 19:e mars 1772 utkom den åtta sidor långa skriften *En Philosophs Tankar*.⁵³² Den var en svarsskrift till en pamflett vi tidigare mött under avsnittet om fattigdomen, som drev frågan att under hungersnöden grunda ett nytt barnhus i Stockholm för de fattigaste.⁵³³ Signerad I.L. var *En Philosophs Tankar* skriven av assessorn Israel Lannér (1737–1799), en aktiv skribent med pamflettitlar och enstaka böcker publicerade under framför allt 1760–1780-talen. I sin skrift hävdade Lannér, förmodligen avsiktligt provokativt, att det inte alls var fråga om någon *brist* på bröd i landet: ”Hwad mon tro då är, som fattas oz? Månne Säd till Bröd? Nej. Inrikes Mizwäxten ehuru widsträckt, Utrikes ställningen ehuru swår, [...] Bröd-Korgen, har, Gudi lof! Bröd nog”.⁵³⁴ Trots att landet varken led av brödbrist, krig eller pest konstaterade han att ”wi sakne, på wizt sätt, ingen ting, och ändock fattas oz alt.”⁵³⁵

Det han i stället identifierade som problemet var ”Brist på mennisko-närande Inrättningar.”⁵³⁶ Det var samhällets skyldighet att förse föräldrarna till dessa fattiga barn med ”sin försörjning”, varför ”et Offentligt och i Heder hållet Manufactorie på Linne-tillwärkning ofördröjligen måtte anläggas, ehwarest de flera 1000. Nödlidande Mödrar”⁵³⁷ vilka spann lin för försörjning kunde

---

⁵³¹ Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 12.

⁵³² Dagligt Allehanda. Nr. 66, 19:e mars 1772.

⁵³³ Pamfletten i fråga är: Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougte, 1772.

⁵³⁴ Anon. (Attrib. Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 3.

⁵³⁵ Anon. (Attrib. Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 4.

⁵³⁶ Anon. (Attrib. Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 5.

⁵³⁷ Anon. (Attrib. Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 7–8.

lämna in sin produkt mot betalning. Härigenom skulle också ”en myckenhet nödstäldt” och ”bättre och sämre folk” i alla åldrar hjälpas, menade han.⁵³⁸ Där författaren bakom pamfletten som Lannér svarade på såg grundandet av ett nytt barnhus som lösningen ville Lannér i stället att kvinnorna skulle tjäna sitt eget uppehälle för att försörja barnen.

Genom att förneka relevansen av livsmedelsbrist som argument omformulerade Lannér den till en brist på samhällsinstitutioner och i förlängningen *arbetstillfällen*. Han lät göra hungersnöden till ett argument för att inrätta en ny manufaktur genom vilken fattiga skulle livnära sig själva. I ekonomisk-utilistisk anda kommunicerade Lannér alltså anspråk om *orsaker* och *åtgärder*. Trots att läsaren inte möttes av någon klassisk merkantilistisk argumentation utan snarare en dominerad av humanitära argument företrädde Lannér en merkantilistisk linje. Det bör likväl understrykas att han inte efterlyste fler manufakturer i allmänhet, eller vurmade för dem i sig, utan uttryckligen bara en för de fattiga i Stockholm.⁵³⁹

Ett svårtat arv – finans- och penningpolitiska angrepp på hattarna

En skribent som använde försörjningskrisen för att i stället gå till angrepp mot finansverket och den ekonomiska politiken var den anonyme författaren till *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie* (1772).⁵⁴⁰ Den åtta sidor långa pamfletten utkom runt den 20:e juli 1772.⁵⁴¹ Centralt i utläggningen stod bancolånen⁵⁴² och finansverkets hantering av desamma. Det skribenten huvudsakligen gick till storms emot och som var pamflettens huvudtema, var bankens begränsade utdelning av lån till varor och arbete.⁵⁴³ Han påstod att ”man lärer igenkänna många affällingar [...] som [...] yrkat Låns indragning på Waror och Arbeten, wäl wetande att Näringar aldrig kunna drifwas utan Förlager [*förskott av penningar krediter*]”.⁵⁴⁴ Det var alltså bankens försummelse av näringarna som skribenten använde som huvudargument.

---

⁵³⁸ Anon. (Attrib. Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 8.

⁵³⁹ Anon. (Attrib. Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772, 8.

⁵⁴⁰ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

⁵⁴¹ *Dagligt Allehanda*. Nr: 158, 20:e juli 1772.

⁵⁴² *Banco* utträngdes av *bank* under senare tid.

⁵⁴³ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1–4, 7–8.)

⁵⁴⁴ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7.)

I förstone ska detta resonemang ses mot bakgrunden att mössorna efter maktövertagandet 1765–1766 i syfte att få bukt med landets beklagansvärda ekonomiska situation satte stopp för det under hattarna frikostiga utdelandet av lån och krediter. Snart seglade frågan om fastighetsbelåning upp på agendan och utvecklades till en ståndsfråga eftersom de flesta som drabbades av mössornas deflationspolitik var de med störst fastighetsbelåning – de rikaste. Den omständighet att merparten av bankens befintliga utlåning var, och länge hade varit just en till fastigheter utnyttjade skribenten genom att framställa denna övervikt som en missprioritering och rentav orsak till försörjningskrisen:⁵⁴⁵ ”Om nu i stället [för] at belåna prägtiga Hus och Byggnader, man hade directe understödt Jordbruk och Handaslögder, ho ser icke, at wi längesedan haft ymning tilgång på födan och andra oumgängeliga behofwer i Landet”.⁵⁴⁶ Skribentens tes var alltså att lån till näringarna kunde förhindrat försörjningskrisen, någonting som flera gånger återkom som argument för hans huvudlinje:

huru stor wore icke tiggare hopen nu för tiden; ack! du arma Fosterland [...] öppna ögonen, så skall du snart få se huru du sjelf utarmar dina nyttiga lemmar til at rikta deras förderfware; öppna allenast din Banque för alla nyttige närings-idkare, men drag in lån af alla Åckrare, Procentare, och onödiga förlagsmän, så förswinner snart den sjelf-gjorde fattigdomen ⁵⁴⁷

Diagnosen var alltså dels att banken (sedan länge) tillåtit belåning åt onyttigt håll (bland annat fastighetslånen), dels att de inte stödde näringarna genom att inte dela ut lån på varor och arbete. Genom misskrediteringen av finansverket framställdes försörjningskrisen som strukturell och lidandet uttryckligen som självsakat, betingat av, som han skrev, ”sjelfwa författningarne.”⁵⁴⁸ Men i lika hög grad lade skribenten ansvaret för detta hos en (odefinierad) grupp egennyttiga och ”mäktige personer” vilka förmodligen fanns eller hade funnits i finansverkets topp.⁵⁴⁹ Här möts vi alltså av anspråk om *orsaker* och *åtgärder*. Skribentens egen motivation till att yrka på mer generös hållning kring belåning kan vi inte känna till men att försörjningskrisen gjordes till ett huvudargument (bland andra icke-relaterade argument) för denna fråga står klart.

---

⁵⁴⁵ Heckscher 1949, 775; Malmström 1901 [1877], 28–29, 132.

⁵⁴⁶ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1.)

⁵⁴⁷ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

⁵⁴⁸ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1.)

⁵⁴⁹ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1, 7–8.)

Att skribenten med försörjningskrisen som argument sökte misskreditera hattarnas äldre ekonomiska politik är tydligt: ”ingen hade varit lidande, om icke wize Entreprenörer, som uti speculation at efter Engelska methoden först skaffa[t] krig på halsen och sedan kronan i skuld, endast i afsigt at höja penninge-räntor tillika med skatdragandes onera [*lat. bördor*].”⁵⁵⁰ Det var hattarna som styrde landet under pommerska kriget 1757–1762, dels efter maktskiftet 1765–1766 anklagats vitt och brett för den inflation, utlåning och det växelvingleri som präglat styret.⁵⁵¹ Frihetstidens bankväsende var dessutom mycket intimt kopplat till politiken, med en ledning som sympatiserade med partierna och kunde växla med maktskiftet.⁵⁵²

Skribenten gick även till angrepp mot (ofrälse) ståndspersoners överkonsumtion ”uti en tid, då ju sju åttondelar icke hafwa brödbiten at skicka i munnen, och knapt en bland 1000:de är uti tilstånd at öfwerflöda.”⁵⁵³ Denna klasskritiska argumentation redovisas under avsnittet om överkonsumtion ovan. På landsbygden, fortsatte han upprört, kunde man se ”huru Landtmannens Åkrar och Ängar ligga wanhäftade, blott för det Bonden är så fattig, at han icke mägtar hålla tilräckeliga dragare wid Gården, ej heller kan behålla födan åt dem han hafwer för tryckande utlagor skuld”.⁵⁵⁴ Inte bara landsbygdens fattiga hungrade, underströk han, utan även ”mången besutten man med desz folk äta bark och annan otjenig spis, som förderfwar hälsan och skyndar Människor i grafwen”.⁵⁵⁵ Han uträckte även denna logik till att omfatta städerna, större som mindre, där man kunde ”betragta Handtwärcksmäns och Arbetares uselhet, huru de sjelfwe, men i synnerhet deras barn dö bort i förtid af hunger och fråst”.⁵⁵⁶ Mot denna mörka bild ställde han uttryckligen landsbygdens ståndspersoner såsom ekonomiskt understödda av banken: ”du kan ock få se Stånds-personers Jord hafwa annat utseende, blott för de antingen sjelfwe ägt Förlager [*krediter, förskott av penningar*] eller varit med Banco-Lån understödde”.⁵⁵⁷ Argumentationen byggde alltså på anspråk om *skuld*.

---

⁵⁵⁰ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 3–4.)

⁵⁵¹ Herlitz 2003, 131; Magnusson 2001, 56, 65, 67–69, 84.

⁵⁵² Heckscher 1949, 736, 762, 775.

⁵⁵³ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7.)

⁵⁵⁴ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7.)

⁵⁵⁵ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7.)

⁵⁵⁶ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7.)

⁵⁵⁷ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 7.)

Vi kan ta fasta på två saker här. Trots att skribentens hjärtefråga förefaller ha varit stadsnäringsarna (resonemanget kretsar kring löner, arbetare, export och import.⁵⁵⁸) så ser vi hur denna finansverkets försummelse av det *inhemska jordbruket* uttryckligen framställdes som en orsak till livsmedelsbristen. Att tillåta ökad belåning blev följaktligen som vägen ut ur krisen: ”säg mig sedan om icke några Månaders Förlag uti Banco-Sedlar, wiza tider på året, skulle skaffa flere Hundra Tusende Tunnor Spannmål i Landet, och conservera Tusentals Människo-Lif”.⁵⁵⁹ För det andra gjorde skribenten den välbärgade eliten (med dess av banken stödda överkonsumtion) till huvudmotståndare. Ursinnigt försäkrade han att bancolånen drogs in för näringarna men inte på rikas fastigheter ”för at öppna de förra sugrör, som underhöllo de rikas lättja och beqwämligheter med de arbetandes swett och blod”.⁵⁶⁰ Detta var ett klasskritiskt angrepp av rang.

Sammantaget gjorde skribenten försörjningskrisen till ett argument för att misskreditera ståndspersoners överkonsumtion, finansverket och hattarnas ekonomiska politik. Man kan också förstå resonemanget som ett mer allmänt angrepp mot båda partiernas styrning av finansväsendet, eftersom det ursprungligen var mössorna som genomdrev och förfäktade ett stopp för belåning. På denna punkt var skribenten vag. *Ansvar* att hantera de identifierade problemen lades förvisso på ständerna men, som vi sett tidigare, slentrianmässigt och parentetiskt.⁵⁶¹

Idealtypiskt ger skribentens position ett splittrat intryck. Å ena sidan gick han till angrepp mot hattarnas äldre ekonomiska politik, drev en utpräglad ståndskritisk linje och ställde sig kritisk till förbud av brännvinsbränning.⁵⁶² Han använde även ordet ”näringsstånd”, en vid tiden socialt laddad synonym till ”odalståndet”, det vill säga de ofrälse stånden.⁵⁶³ Dessa begrepp hade vunnit mark allteftersom ståndsstriden intensifierats och hade udden riktad mot adeln.⁵⁶⁴ Detta var positioner i synnerhet företrädda av de ofrälse mössorna.⁵⁶⁵ Å andra sidan vurmade skribenten

---

⁵⁵⁸ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 3–4, 6–7.)

⁵⁵⁹ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 8.)

⁵⁶⁰ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.) En logik och formulering som för övrigt är slående lik den klasskritik vi känner igen i synnerhet från 1800–1900-talen.

⁵⁶¹ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 8.)

⁵⁶² Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2, 4–5.)

⁵⁶³ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 2.) Nurmiainen 2003, 173.

⁵⁶⁴ Lindberg 2006, 114–115; Lindberg 2003, 20; Nurmiainen 2003, 171–173; Skuncke 2003, 273.

⁵⁶⁵ Evers 1931, 80–81; Heckscher 1949, 764, 770–772, 779; Magnusson 2001, 67–69; Metcalf 1985, 154.

för stadsnärningarna medan pamflettens huvudbudskap förordade en mer expansiv belåningspolitik stick i stäv med mössornas och bankernas mer återhållsamma ekonomiska linje.⁵⁶⁶ Detta var en linje som drevs i synnerhet av hattarna.⁵⁶⁷ Det ska likväl understrykas att han förordade en allt annat än fullständig frisläppning av belåningen utan var noga med att värdera lånen. I fråga om bredare ekonomiska doktriner var skribenten fåordig men erkände (som många andra vid tiden) existensen av en ”under-ballance” i handeln, vilket kan tas som ett tecken på en merkantil förståelse.⁵⁶⁸ Kanhända ska vi inte förvånas över denna med våra ögon spretiga helhetsbild. Ståndsstriden splittrade partierna och framåt våren-sommaren 1772 hade sammanhållningen i båda lägren allmänt börjat upplösas efter de dramatiska politiska sammanstötningarna.⁵⁶⁹ Att skribenten intog en ofrälse position med sin klasskritiska linje är likväl tydligt. Helhetsbilden är att det fanns övervikt mot de linjer som i huvudsak drevs av mössorna.

Herr Financenfeldts osynliga nycklar

Liknande kritik med ännu tydligare politisk udd hittar vi i pamfletten *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots* utgiven under första halvan av 1772.⁵⁷⁰ Den anonyma sju sidor långa pamfletten var utformad som en satirisk saga och läsaren fick följa antagonisten *Finance-Ryttaren* som vilt och skoningslöst red sin springare *Tule*, *Finance*, *Järnfot* och *Wingelskank* genom labyrinter, över höga berg och djupa dalar. Efter oräkneliga språngmarscher och kaprioler rasade de utmattade hästarna ihop, yra och sargade, trots att de hade götts på fodret⁵⁷¹ *Herr övermåttan*. Den osympatiska *Finance-Ryttaren* drog på sig rikemanssjukan – podager (dvs. giktvärk), anklagades med sina kumpaner för förskingring medan springaren *Tule* hittade hem till ”sina förra och rätta ägares händer”.⁵⁷²

Satiriska sagor av detta slag var inget ovanligt vid tiden. Som vanligt med de frihetstida pamfletterna stod mycket att läsa mellan raderna och allusion var ett vanligt stilgrepp.⁵⁷³ Skribenten skrev inte uttryckligen vad han vände sig emot men det framgår att vi har att göra med en

---

⁵⁶⁶ Heckscher 1949, 774–775; Metcalf 1985, 149.

⁵⁶⁷ Malmström 1901 [1877], 132.

⁵⁶⁸ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

⁵⁶⁹ Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järnfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772; Malmström 1901 [1877], 297–298; Metcalf 1985, 154–155.

⁵⁷⁰ Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järnfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

⁵⁷¹ Om ”foder” som allusion i frihetstidens satir, se Carlsson 1966, 283–298.

⁵⁷² Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järnfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1–7.)

⁵⁷³ Carlsson 1966, 36, 72–74.

parodisk återgivning av hattarnas expansiva finans- och penningpolitik, som blev deras fall 1765–1766. Hur kan vi sluta oss till detta? Landets ekonomi var i spillror vid maktskiftet 1765 och mössorna anklagade hattarna för missbruk av bancolån och subsidier, för slöseri, spekulation och *växelvingleri* (dvs. bedrägliga växelaffärer för kortsiktig ekonomisk vinning).⁵⁷⁴ Huvudkritiken var att man skött landets *finanser* med egennytta som riktmärke, att ha låtit enskilda styra den, eller rida om man så vill. När exempelvis Nordencrantz kritiserade växelvingleriet eller korrruptionen i landet angrep han, som Magnusson påpekar, i förlängningen hattarnas hantering av ekonomin och inflationen.⁵⁷⁵ Som historiken Ingemar Carlsson visar kunde *hästen* användas som en allusion för Sverige i frihetstidens skrifter och framställas som att skifta ägare (makthavare eller dylikt).⁵⁷⁶ Hästen *Tule*⁵⁷⁷ representerar förmodligen Sverige medan namnen på springarna *Finance*, *Järnfoot* och *Wingelskank* anspelar på landets ekonomi, myntfoten respektive det för hattregimen utmärkande växelvingleriet. (Not. att *skank* kan avse halt eller lam). Att sådana abstrakta företeelser kunde göras till fysiska gestalter eller parodiskt hänvisades till som sjuka eller utmattade var inte ovanligt.⁵⁷⁸ Hästen Tules ”förra och rätta ägares händer” är förmodligen en anspelning på mössorna själva, vilka efter decennier som oppositionsparti tog makten 1765.

Den givna kandidaten för sagans antagonist ”Finance-Ryttaren” är eliten inom hattpartiet men det skulle mycket väl kunna vara en anspelning på handelsbolaget Finlay & Jennings eller rentav hovmarskalken och hattpolitikern John Jennings (1729–1773) personligen. Under 1771–1772 års riksdag utpekade nämligen den inflytelserika Nordencrantz (åtminstone delvis av personliga skäl) bolaget och Jennings som boven i hela detta jättelika drama – beskyllningar som fick brett genomslag hos allmänheten.⁵⁷⁹ I en av anonymt författad pamflett tillskriven Nordencrantz själv utkommen i slutet av april 1771 ser vi dessutom att han i beskrivningen av Jennings använde det mindre smickrande epitetet *Herr Rytt-Mästaren Jennings*.⁵⁸⁰

---

⁵⁷⁴ Herlitz 2003, 131; Malmström 1901 [1877], 82, 188–189; Malmström 1900 [1877], 47–48, 248–250.

⁵⁷⁵ Magnusson 2001, 68.

⁵⁷⁶ Carlsson 1966, 74, 125.

⁵⁷⁷ ”Hästen Tule” är med stor sannolikhet en referens till det antika *thule* eller *ultima thule* – Skandinavien. Nationalencyklopedin (NE.se) ”Ultima thule” avläst 24.05.2023.

⁵⁷⁸ Carlsson 1966, 74.

⁵⁷⁹ Heckscher 1949, 779–780; Magnusson 2001, 56; Malmström 1901 [1877], 312–315.

⁵⁸⁰ Dagligt Allehanda. Nr: 95, 29:e april 1771; Anon. *Pro memoria för riksdags-män vid 1771 Års Riksdag, Eller Samling af Märkvärdige Uplysningar angående Svenska Wäxel-Courssen och desz Okände Styres-Män; Jämte Definition På det hemliga Inbördes Krigeriska Tilstånd, hwaruti rikets inbyggare emot hwarandra blifvit försatte*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 9–10; Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL, digital tjänst) ”Anders Nordencrantz”, avläst 02.06.2023.

Med sagan dechiffrerad kan vi ta itu med livsmedelsfrågan. Efter att skribenten i slutet förklarar hur Finance-Ryttaren med sina skadliga metoder ”förtrampat” odalmannens ägor och ”utsugit och gnagat” hans bördigaste jord bar så berättades att:⁵⁸¹

Det säges icke litet öka förtretligheterne, at enfaldige Änkor och oskyldige Barn, sägas hopetals fråga och skria efter Herr Financensfeldt, för at få ärsatt det Bröd, hwilket, man förstår ej huru, förswunnit utur deras Mäns och Fäders på alt begripeligt sätt wäl förwarade kistor, emedan han och medhielpare smidt och ohämmade kommit at nyttja osynlige nycklar, jag will ej säga dyrkar dertill.⁵⁸²

I omskrivna ordalag framställdes här hattarnas hantering av ekonomin som en *orsak* till försörjningskrisen. Tesen var att livsmedelsbristen stigit ur allvarlig misskötsel av ekonomin. Det var genom osynliga nycklar, det vill säga inflation eller dylikt ekonomiskt hemlighetsmakeri som folket fått se sitt bröd försvunnet. Försörjningskrisen utmålades som *en mäktig egennyttig grupp fel* – i förlängningen *hattarnas*. Resonemanget var i allmänhet likt den mössvänlige Nordencrantz egen kritik av desamma vid tiden.⁵⁸³ Skribenten använde alltså försörjningskrisen som argument för att misskreditera hattarna och i förlängningen legitimera mössorna. Detta trots att det vid utgivningstillfället för pamfletten gått sju år sedan maktskiftet 1765. Å andra sidan låg det i mössympatisörernas intresse att dra ett likhetstecken mellan tiden före 1765 och tiden efter hattarnas återkomst till makten 1769–1770.⁵⁸⁴ Idealtypiskt företrädde skriften alltså mössornas linjer. Smädesskriften är att betrakta som ett barn av 1771–1772 års partistrider, en period som präglades av ett alltmer offensivt mössparti som mot sommaren 1772 åter trängde bort hattarna från makten.⁵⁸⁵ Med läsaren redan införstådd i mot vilka kritiken var riktad avslutade skribenten retoriskt, att man frågar ”huru den osynlige Her Mästaren ser ut som förmåt med sina wärkningar, hemsöka de gömmor och flerre förwarade ställen, hwaräst desz Person hwarken wårdat behöft eller funnits oz wara tilstådes: så stor är hos många enfaldigheten”.⁵⁸⁶

---

⁵⁸¹ Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

⁵⁸² Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

⁵⁸³ Heckscher 1949, 779–780; Malmström 1901 [1877], 312–315. Se exempelvis den av Nordencrantz anonymt författade skriften *Pro memoria för riksdags-män vid 1771 Års Riksdag, Eller Samling af Märkvärdige Uplysningar angående Svenska Wäxel-Courssen och desz Okände Styres-Män; Jämte Definition På det hemliga Inbördes Krigeriska Tilstånd, hwaruti rikets inbyggare emot hvarandra blifvit försatte*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771, 3–4, 8–10, 16–17, 19.

⁵⁸⁴ Se exempelvis Carlsson 1966, 289–290 om mössvändliga skrifers angrepp på ”slösaktiga” hattar.

⁵⁸⁵ Malmström 1901 [1877], 212–213, 297–298.

⁵⁸⁶ Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6.)

8. Diskussion och slutsatser

Det här arbetet har haft som syfte att undersöka de politiska utsagor om försörjningskrisen vid 1770-talets början som förekom i svensk, offentlig tryckt debatt, för att studera hur de blev medel för politisk legitimitetskamp.

Bredden på de debatterade ämnena framstår som slående och det är tydligt att de politiska anspråken om försörjningskrisen som framfördes 1770–1772 inte begränsade sig till konkreta sakfrågor om odling eller lokal import. Tvärtom var de del av samtidens stora debatter om politik, ekonomi, handel och sociala frågor. Där tryckfriheten i teorin gjort storpolitisk debatt till var mans egendom blev försörjningskrisen – en hela folkets angelägenhet – väl omdiskuterad i tidens tryckta media. Här möts vi både av idédebatt och konkreta förslag om lösningar, av både rasande beskyllningar och diplomatiska anmärkningar.

De stora skådeplatserna för legitimitetsstriden var tveklöst den *inhemska politiken* och *ekonomin*. Överraskande dominerades det förra av stånds- och klasskritik som aktualiserade frågor om privilegiesystemet och hela samhällets sociala hierarki. I viss utsträckning diskuterades även partiväsendet självt, vilket i förlängningen innebar själva ständerväldet. Andra viktiga ämnen var socialpolitiska frågor om (över)konsumtion och fattigdom. Debatten om ekonomin dominerades av inrikes- och utrikeshandeln och finans- penning- och näringspolitiska frågor. I synnerhet debatteras handelsdoktrinerna och hattarnas ekonomiska politik under 1760-talet såväl som (deras) manufakturpolitik.

I debatten framträder framför allt tio idealtypiska, politiskt grundade positioner. Politiskt: *Mössor – hattar – rojalister*. Socialt: *Adel – ofrälse* samt *överklass/ståndspersoner – klasskritiker*. Ekonomiskt: *Merkantilister – reformmerkantilister*. Dessa positioner var inte varandra uteslutande utan överlappande och skulle som helhet kunna generaliseras till två huvudsakliga block: Ett radikalt block som företrädde mössor, ofrälse, klasskritiker och reformmerkantilister och ett mer moderat block som företrädde adel, hattar och merkantilister. Längs detta spektrum fanns också en (separat?) rojalistisk och kungavänlig linje, som i någon utsträckning också höll klasskritiker. Som helhet ger detta mycket riktigt en bild av det politiska utgångsläget vid 1770-talets början. Mössorna hade övervikt hos de ofrälse, eldade på ståndsstriden och deras auktoriteter yrkade på avreglering av handel och näringsliv.⁵⁸⁷ På andra sidan stod adeln och hattarna – det parti som traditionellt försvarade de merkantilistiska linjerna.⁵⁸⁸ Det är emellertid viktigt att

---

⁵⁸⁷ Björkstrand 2016, 93; Magnusson 2001, 56, 68; Metcalf 1985, 154.

⁵⁸⁸ Metcalf 1985, 154–155.

betona att ståndsstriden faktiskt splittrade båda partierna.⁵⁸⁹ Detta är mindre tydligt i källmaterialet men är också en svår aspekt att fånga upp inom den idealtypiska metoden. Rojalisternas gruppering, vilken växte alltmer under 1772, syns fläckvis, vilket förmodligen mer är en fråga om censur (öppet revolutionära skrifter var förstås förbjudna) än om bristande politisk sympati.

Den första delen av analysen visar att ståndsstriden 1771–1772 inte begränsade sig till frågor om rättskapacitet och tillsättningsärenden – teman som forskningen hittills överbetonat – utan inom debatten om försörjningskrisen även tog ekonomiska och socio-politiska former. En slående betoning på stånds- och i synnerhet klassrelaterade frågor löper som en röd tråd genom betydande delar av den politiska debatten om hungersnöden. Ståndsstriden bör förvisso inte ovillkorligen ses som orsaken till denna klasskritik men var med största sannolikhet en katalysator till den, liksom hungersnöden själv – en kris som förefaller ha *förstärkt* redan existerande socio-ekonomiska spänningar.

Många skribenter skapade aktivt politiska framställningar om bred materiell ojämlikhet som satte ett lidande folk mot en skadlig och utsugande samhällselit. Denna ofta vagt avgränsade samhällselit definierades antingen utifrån rent klasskritisk argumentation (angrepp ”uppåt” på ståndspersoner – ofrälse såväl som adel) eller i vissa fall ståndskritisk argumentation (angrepp på adelsståndet och dess privilegier och exklusiva rättigheter). Förvånansvärt nog dominerade klasskritiken. Dessa angreppspunkter skildes inte åt med täta skott och är ibland svåra att frilägga från varandra. Försvar av samhällseliten eller ståndshierarkin förekom mycket sparsamt i debatten. I stället är närvaron av dem som drev de ofrälse mössornas linjer iögonfallande och överväldigande. Kanhända drev denna grupp sina linjer på en annan tematisk arena i offentligt tryck. Deras intresse av att etablera alternativa framställningar till de klass- och ståndskritiska kan ha motiverat angrepp på handelsmän, mellanhänder eller andra syndabockar – som i fallet med skribenten von Stolzenburg. Sådana framställningar fanns det rikligt av i offentligt tryck men eftersom det i många fall är svårt att avgöra om de var politiska eller inte så har de inte kunnat upptas inom studien. Frånvaron av dem som försvarade samhällseliten eller ståndshierarkin kan alltså vara en följd av urval.

Angreppspunkterna var flera. Många av de skribenter som företrädde ofrälse och klasskritiska linjer sökte misskreditera ståndspersoner och adeln genom att hävda att deras pålagor, skatteuttag och privilegier bidrog till eller rentav gav upphov till hungersnöden genom att materiellt utarma folket och artificiellt tvinga ned det i fattigdom. Andra ofrälse skribenter sökte

---

⁵⁸⁹ Metcalf 1985, 154.

misskreditera (adliga eller ofrälse) ståndspersoner genom att anklaga dem för själviskhet och bristande bidragande till det allmänna i tider av kris. Skribenten *Agricola* drev bondens linjer, och påstod att tunga ekonomiska pålagor och plikter lagda på bondebefolkningen hämmade lantbruket och drev upp spannmålspriset. På så vis tog han strid mot bristande självbestämmande. Särskilt tydliga är kraven på bidragande i fattigdomsfrågan – flertalet tidningsinlägg och pamfletter tillskrev ”de förmögnare” och ”herrskalet” ett ansvar att på olika vis stödja de under hungersnöden mest utsatta och svaga.⁵⁹⁰ Andra skribenter tog hungersnöden som argument för att misskreditera ofrälse och adliga ståndspersoners konsumtionsvanor och efterlyste minskad användning eller begränsningar av perukpuder, dyra diligensvagnar, hästekipage och inskränkt belåning till ”palatser” och ”präktiga hus”.⁵⁹¹

I flera framställningar dominerade materiella orsaksförklaringar men vissa gick steget längre och spårade en underliggande moralisk förklaring – egennytan och självsvåldet. I ett samhälle där utilism och det allmänna goda upplyftes som ledstjärnor låg det nära till hands att i tider av kris anklaga fienden för den förhatliga motsatsen. Denna uppdelning i *allmännytta-egennytt*a hade i de ofrälse och klasskritiska framställningarna explicit eller implicit en betoning på bidragande. Den genomgående politiska tendensen – stånds- och klasskritiken – gjorde emellertid detta bidragande till nästintill enkelriktat, från ofrälse och adliga ståndspersoner till folket.⁵⁹² När Jonas Nordin, som studerar ståndsstridens idéhistoriska rötter och rättsliga aspekter, konstaterar att mycket av debatten därom handlade om att identifiera samhällets *närande* och *tärande* delar, använder han ett begreppspar som framstår som minst lika tillämpligt i den tillspetsade debatten om hungersnöden.⁵⁹³ I mötet med försörjningskrisen fick detta tänkande en explosiv narrativ potential och kunde effektivt förvandlas till politiska framställningar. Element hos ståndspersoner framställdes som tärande (pålagor, privilegier, överkonsumtion, bristande stöd, själviskhet) på det allmänna i tider av kris och skulle antingen störtas i gruset genom ståndsutjämning eller i möjligaste mån förvandlas till närande. När en skribent i *Swenske uppsynings-mannen* tyckte att ståndspersoner borde byta ut sina diligenshästar mot mjölkproducerande kor var detta inte en uppmaning till ”var man för sig själv”. Tvärtom handlade det om att

---

⁵⁹⁰ Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinners Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougt, 1772, 4; *Dagligt Allehanda*. Nr: 63, 16:e mars 1772.

⁵⁹¹ Anon. *Swenska Finance-Konsten Förwandlad uti Penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 1, 3.)

⁵⁹² Se Runefelt 2005, 177–178 som visar hur även regleringarna kom att sammankopplas med egennyttan och korruption av författare kritiska till merkantilismen.

⁵⁹³ Nordin 2000, 424.

i linje med klass- och ståndskritiken förvandla det tärande till något närande – något egennyttigt till allmännyttigt.

I slutet av flera pamfletter fanns hänvisningar till ständernas ansvar i olika frågor kring försörjningskrisen – detta var en etikettsfråga och ett formellt åberopande. Det fanns emellertid skribenter som använde hungersnöden för att misskreditera partiväsendet – och i förlängningen legitimera en stärkt kungamakt. På så vis bidrog de i någon utsträckning till att bereda vägen för statskuppen. Denna grupp företrädde en linje där partiernas konflikter och inbördes stridigheter framställdes som en förvärrande omständighet och någonting som gjorde dem oförmögna att hantera krisen på ett lämpligt sätt.

Den andra delen av undersökningen visar att hungersnöden blev ett verktyg för reformmerkantilister att misskreditera merkantilismen och yrka på avreglering av handel och näringsliv. Inte minst framträder här fysiokratiska framställningar och i viss utsträckning liberalt inspirerade. De förra hävdade att avreglering av spannmålshandeln och lantbruket skulle frigöra vad man såg som lantbrukets inre krafter, öka den inhemska spannmålsproduktionen och utrota risken för hungersnöd. På så vis sökte de misskreditera regleringspolitiken, produktplakatet och i någon utsträckning även skråsystemet och legitimera en ny ekonomisk kurs för landet. En skribent menade anmärkningsvärt nog att inte bara fri utrikes införsel, utan även utförsel av spannmål krävdes för att stävja hungersnöden.

Denna närvaro av fysiokratiska framställningar i debatten om hungersnöden är inte förvånande – försörjningskrisen riktade ju strålkastarljuset mot det inhemska jordbruket, de lantbruksvurmande fysiokraternas skötebarn, och gav dem incitament att artikulera sina budskap. Allmänt rönt dessa läror ett visst genomslag i Sverige men enbart runt 1770.⁵⁹⁴ I slutändan var det den ekonomiska liberalismen som, flera årtionden senare, skulle stå för merkantilismens sönderfall. Av sådana liberalt inspirerade skribenter, som enbart yrkade på frigörelse av (spannmåls)handeln, och talade mindre om jordbruket, förekom enstaka i debatten om hungersnöden. Reformmerkantilister som de var sökte även de misskreditera merkantilismen genom att framställa avreglering av inrikes- och utrikeshandeln med spannmål eller livsmedel som lösningar. Vi ska heller inte förvånas av dessa budskap – idén om ökad frisläppning av handel och näringsliv existerade allmänt hos flera författare under frihetstiden.⁵⁹⁵ Framställningarna om

---

⁵⁹⁴ Magnusson 2001, 118.

⁵⁹⁵ Magnusson 2001, 86.

hungersnöden spelade kanhända sin egen roll i att bereda vägen för den försiktiga uppluckringen i den svenska regleringsekonomin som inträffade mot 1700-talets slut.

Mindre väsen av sig i debatten gjorde merkantilisterna. De tillfällen de använde hungersnöden som argument var i försvar av handelsregleringarna, produktplakatet och manufakturpolitiken; det förra menade man skyddade befolkningen från att (ytterligare) utarmas ekonomiskt genom utländskt beroende, den senare menade man genererade arbetstillfällen, vilket reducerade risken för hunger, armod och fattigdom. Där reformmerkantilisterna gjorde regleringen av handel och jordbruk till orsaker eller hinder i lösningen på hungersnöden, hävdade merkantilisterna att densamma utgjorde en oumbärlig skyddsvall mot utländskt beroende och att (den kritiserade) manufakturpolitiken minskade risken för hunger. Liksom med den skenbara frånvaron av skribenter som försvarade ståndspersoner och ståndshierarkin kan vi likväl inte utesluta att merkantilisterna och hattarna kommunicerade beskyllningar av syndabockar – framställningar som faller utanför vad som i den här studien räknas som politiskt.

Som Lars Magnusson konstaterar framgår här hur reformmerkantilisterna uppvisade en ökad tilltro till marknadens och näringslivets inneboende förmåga att sköta sig själv medan merkantilisterna såg dessa krafter som skadliga och oppositionella jämt emot riksintresset.⁵⁹⁶ I denna spänning stod hungersnöden och spannmålshandeln, framställningar om vilka i synnerhet de förra tycks ha begagnat sig mest effektivt av. I mars 1775, två år efter hungersnöden trädde en delvis liberalisering av den inrikes spannmålshandeln i kraft, vilken blev landstäckande 1780.⁵⁹⁷

Rena partistrider förekom också. Två mössvänliga skribenter använde hungersnöden för att misskreditera hattarna genom att skylla försörjningskrisen på deras äldre expansiva finans- och penningpolitik, vilken bidragit till att ekonomin kantrade under 1760-talet. Den inflation som följt av hattarnas ekonomiska missbruk menade man även under 1770-talet ryckte brödet ur folks kistor medelst ”osynlige nycklar”.⁵⁹⁸ Detta var ett sätt att göra hela 1760-talets ekonomiska turbulens (som märk väl även var orsakad av mössorna) till ett slagträ mot hattarna.

---

⁵⁹⁶ Magnusson 2001, 57, 34, 37, 87.

⁵⁹⁷ Åmark 1915, 89–90, 92–96.

⁵⁹⁸ Anon. *Posk-skräcka för Finance-Ryttaren til fots uti Cure för Podager: Samt Desz färder med Tule Järfot och Wingelskank Och Den sistas Grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772. Opag. (s. 6)

De tre narrativen – tolkningsbarheten omsatt

Den sammantagna bilden är av ett offensivt block av ofrälse, klasskritiska, mössvänliga och reformmerkantila företrädare som genom ett kollektivt narrativ förmådde att etablera en diskursiv auktoritet i sina anspråk på hungersnöden i offentligt tryck. Resultatet styrker Malmströms påstående att i synnerhet mössorna med stor framgång kom att använda sig av tryckfriheten i politiskt syfte under 1771–1772 års riksdag.⁵⁹⁹ Det styrker också Skunckes observation att de ofrälse i allmänhet drev sina frågor skickligt i tryckt media.⁶⁰⁰ När Dominik Collet konstaterar att framställningar om hungersnöden såsom en kris kopplad till en rik överhets exploatering av folket allt annat än hörde till vanligheten i Tyskland, var situationen omvänd i Sverige.⁶⁰¹ Med sin långtgående tryckfrihet och sociala revolution i vardande användes hungersnöden här för att gå till angrepp mot hela sociala hierarkier och ekonomiska strukturer. Anspråken om försörjningskrisen blev för dessa grupper till ett till synes kraftfullt narrativ.

Detta möjliggjordes av att försörjningskrisen framställdes som *strukturell* eller *mänskligt betingad* genom enskilda *individer* eller *grupper*. Kanhända togs Gud med i argumentationen men gavs kausalitet på ett sådant sätt att den ideologiska argumentationen gynnades och man lika fullt kunde misskreditera inre strukturer, grupper eller individer. Pamfletter, tidningsinlägg och periodiska tidskrifter vände sig uppåt i ståndshierarkin, mot såväl ofrälse ståndspersoner som adliga, eller inåt mot av regleringspolitiken försummade näringar eller en hämmad spannmåls-handeln. Mössvänlig dagspress (*Dagligt Allehanda*) hade en relativt svag redaktionell kontroll och dess myller av insändare gav en bild av hungersnöden som en jämförelsevis inhemsk angelägenhet och riktade på så vis uppmärksamheten inåt, mot de inhemska sociala och ekonomiska strukturerna.

Detta kan ställas mot hattarna, merkantilisterna och de synbarligen frånvarande ståndspersonerna och adeln – ett block som framstår som mer defensiva och något mindre närvarande i debatten. (Det ska emellertid understrykas att så inte var fallet i exempelvis debatten om brännvinsbrännandet som den här undersökningen utelämnat.) Trots att de inte i samma utsträckning tycks ha lyckats etablera diskursiv auktoritet så kunde de som motbild presentera ett relativt stringent narrativ. Den hårt redaktionellt styrda hatt- och rojalistvänliga dagspressen (*Almänna Tidningar*) stod, i motsats till den mössvänliga, för en något mer internationell rapportering av försörjningskrisen och riktade på detta vis, medvetet eller inte, orsakerna och uppmärksamheten

---

⁵⁹⁹ Malmström 1901 [1877], 212, 225.

⁶⁰⁰ Skuncke 2003, 286.

⁶⁰¹ Collet 2019, 127–129.

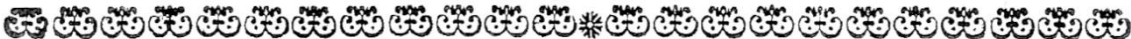
utåt. Hungersnöden drabbade inte nationellt, utan hela Europa, utan hänsyn till sociala eller ekonomiska system. Försörjningskrisen skulle på merkantilistiskt manér i stället förstås som en följd av *ofördelaktigt beroende* av spannmålsimport från utländska orter, bristande *manufakturväsende* eller som en *naturlig* följd av missväxterna. Att strukturerna, sociala eller ekonomiska, skulle bära någon förklaringsförmåga var det inte tal om.

Liksom reformmerkantilisterna var man överens om att en viktig lösning på försörjningskrisen var ökad inhemsk livsmedelsproduktion men där de förra framställde avreglering som en lösning, menade hattarna och merkantilisterna att det var ändrade *odlings- och konsumtionsvanor* som var vägen framåt. På detta vis undvek de att utmana de ekonomiska strukturerna eller den gängse regleringspolitiken. Därför omhuldade och framhöll de odlingen av potatis som lösningen på försörjningskrisen – en symbol som det var för jordbrukets förkovran utan tummande på regleringspolitiken. Således finns exempel på hur de gjorde *bristande kunskap* hos bönderna till det problem som behövde åtgärdas och ansvaret förlades således nedåt i samhällshierarkin till *allmänheten*.

Det tredje narrativet står de kungavänliga skribenterna för. Här var det partisystemet och själva ständerväldet som kom i skottlinjen. Också inom detta narrativ gjordes hungersnöden till *strukturellt* betingad och möjlig att lindra om bara endräkt ersatte de tvistande, inbördes stridande partierna. Detta var också det narrativ som gick segrande ur frihetstiden – knappt hade dammet lagt sig efter statskuppen förrän Gustav III själv använde det i sitt kända tal till ständerna. Här finns intressanta utsikter till vidare studier av hur tryckt media förhöll sig till detta (förmodligen) påbudna narrativ efter statskuppen såväl som av hur kungen själv narrativt gjorde bruk av hungersnöden.

Vi kan alltså sluta oss till följande ansatsfördelning: Det offensiva radikala blocket vinklade narrativen om hungersnöden *inåt*, mot inhemska sociala och ekonomiska strukturer och *uppåt* mot ståndspersoner och adeln. Det samhällsbevarande och defensiva blocket vinklade det *utåt*, mot förhållandet till utlandet eller *inåt-nedåt* mot folket och de egna näringarna. Det rojalistiska lägret *inåt* mot det befintliga politiska systemet. I slutändan speglade dessa narrativ och själva debatten om försörjningskrisen 1770–1772 tre stora samhällskrafter som präglade frihetstidens sista år: en *bevarande*, en *nedbrytande* och en *återskapande* – de två senare revolutionära på respektive sätt. Även om de återskapande (rojalisterna) på kort sikt skulle segra genom statskuppen 1772, så skulle de nedbrytande krafterna vinna framgång i det långa loppet. Merkantilismen ersattes så sakteligen av frihandelsdoktriner och monterades slutligen ned kring 1800-talets mitt. Den sociala revolutionen blev i stället långsam och glidande och först 94 år efter

statskuppen, år 1866 skulle exempelvis ståndsriksdagen avvecklas. Den förfärliga hungersnöden 1771–1772 som för den lilla människan enbart var en daglig kamp för överlevnad, blev en projektionsyta för dessa stora processer, på vilken idéer, politiska program och doktriner återgavs, konvergerade och strålade vidare.

9. Litteratur- och källförteckning

Otryckt källmaterial

UPPSALA

Riksarkivets avdeln. Uppsala Landsarkiv (ULA)

Falu Kristine kyrkoarkiv 1642–2000.

- Död- och begravningsböcker, huvudserie. F I. vol. 1. (1776–1793) (Via digitala forskarsalen.)

Tryckt källmaterial

Pamflettliteratur

Anon. (Lannér, Israel.) *En Philosophs Tankar, I Anledning Af Nödlidande Mödrars Böne-Skrift*, Till Hans Majestät Konungen, Om Deras fattiga små Barns räddning Från Hungers-Nöd.* Stockholm: Andreas Holmerus, 1772.

Anon. *Bref til Utgifwaren af föregående Böne-Skrift.* (Förlag, tryckort och årtal saknas). Tryckt på baksidan av Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd.* Stockholm: Henric Foug, 1772.

Anon. *Fastelags-Ris i Dag, här näst hetvägg.* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. *Gjerdet är uppgifwit, ho stänger?: Kjära wänner, frågas ofta ej utan skjäl.* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. *Gå på!* Stockholm: Kongl. finska boktryckeriet, 1772.

Anon. *Hetvägg.* Upsala: Joh. Edman, Kongl. Acad. Boktryckare, 1772.

Anon. *Håll, å Stå, til Gå På.* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. (Chydenius, Anders.) *Källan Til Rikets Wan-Magt.* Stockholm: Direct. Lars Salvius, 1765.

Anon. *Medborgerlige Ännen; Til Nöje och Nytt, för Landt- och Stads-män.* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771.

Anon. (Gestrin, Johan.) *Mörksens Rike och Wäldigheter tecknade til åminnelse af warande hunger och dyr Tid, år 1772.* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Dyra Tiden, Rikets Swåra Öde, Och huru det kan Förekommas. Periculum in Mora.* Stockholm: Carl Stolpe, 1772.

- Anon. (attrib. Ruder, Gustav.) *Om Rikets Swåra Öde, Och huru det kan Förekommast. Periculum in Mora*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1766.
- Anon. *Om Svenska Fabriquerne*. Stockholm: Andreas Holmerus, 1772.
- Anon. *Posk-skräcka för finance-ryttaren til fots, uti cure för podager: samt dez färder med Tule Järnfoot och Wingelskank och den sistas grafwård*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.
- Anon. (attrib. Nordencrantz, Anders.) *Pro memoria för riksdags-män vid 1771 Års Riksdag, Eller Samling af Märkvärdige Uplysningar angående Svenska Wäxel-Courssen och dez Okände Styres-Män; Jämte Definition På det hemliga Inbördes Krigeriska Tilstånd, hwaruti rikets inbyggare emot hwarandra blifvit försatte*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1771.
- Anon. *Swenska Finance-konsten förwandlad uti penning-winglerie*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.
- Anon. *Syn för sagen: Ägorne äro plundrade och illa medfarne, icke med Eld och Brand eller Fjentlig hand; hwarest Bockar och flere odjur wåga hushålla på de oskyldigas bekostnad*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.
- Anon. *Til Hans Majestät Konungen, Några nödlidande Qwinnors Underdånigste Böne-Skrift, Om deras fattiga små Barns räddning Ifrån Hungers-Nöd*. Stockholm: Henric Fougst, 1772.
- Anon. *Tankar Om Svenska Sjöfarten, Eller Den så kallade Frakt-Handeln*. Stockholm: Före detta Grefingska tryckeriet, 1771.
- Anon. *Yppigheten Och Öfwerflödet Uti deras sannskyldiga Drägt, Förestälde Af den Swenska Wälment*. Stockholm: Peter Hesselberg, 1771.
- Anon. *Wet hut och skäms!* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.
- Hagelin, Jonas. *Märkeligit Nytt Til den 29 Maji, Eller Förnuftets Såcker Emot Partie-giftets Sagtmodiga och Smakliga Dödande, Wid Konung Gustafs Kröning, eller Altid God Wän*. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.
- Hungerstedt, Ola. (pseud.) *Disputation Om Gröt, Framgifwen Alla sina kära Landsmän til tjenst uti thenna dyra Gryn- och Mjöl-tiden, Af Ola Hungerstedt, År 1771*. Stockholm: Carl Stolpe, 1771.
- Månsson, Johan. *Bref, angående allmogens lidande genom ojemna Spanmåls-priser på olika årstider*. Stockholm: Henric Fougst, 1772.
- Riksens Höglofl. Ständers Secrete-Utskotts Protocolls Utdrag, Af den 31 Julii 1772. Jemte hosfogade Handlingar Rörande En af trycket nyligen utgifwen Skrift kallad Mörksens rike och Wäldugheter teknade til åminnelse af warande hunger och dyr Tid år 1772*. Henr. Fougst: Stockholm, 1772.

Rudenschöld, Ulric. *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk, Af Kongl. Maj:ts och Riksens Commerce Collegio utgifwen och til Trycket befordrad År 1749.* Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1749.

Rudenschöld, Ulric. *Underrättelse Om Jord-Pärons Plantering, Nytt och bruk, Af Kongl. Maj:ts och Riksens Commerce-Collegio utgifwen År 1749, Och nu för Allmänhetens tjenst Andra gången til Trycket befordrad Af Kongl. Svenska Patriotiska Sällskapet År 1772.* Stockholm: Kongl. Tryckeriet hos Henr. Fought, 1772.

Periodiska publikationer

Anon.⁶⁰² *Den Swenske Upsynings-mannen.* Nr: 38, 12:e maj. 1772. Stockholm: Carl Stolpe, 1772.

Anon. *Hjelpreda uti Swea Rikes Allmänna Hushåldning.* Nr: 1–3. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. *Karbasen.* Nr: 6. Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 1.* Stockholm: Kongl. Finska Boktryckeriet, 1772.

Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 2 och 3.* Stockholm: Wennberg & Nordström, 1772.

Anon. *Orädd men Lagbunden n:o 4.* Upsala: Joh. Edman, Kongl Acad. Boktr., 1772.

Dagstidningar

Dagligt Allehanda. Åren 1770–1772 tryckt i Stockholm: Gamla Kongl. tryckeriet.

Nr: 95, 29:e april 1771.

Nr: 118, 30:e maj 1771.

Nr: 156, 18:e juli 1771.

Nr: 209, 18:e september 1771.

Nr: 217, 27:e september 1771.

Nr: 244, 30:e oktober 1771.

Nr: 248, 5:e november 1771.

Nr: 260, 19:e november 1771.

Nr: 275, 6:e december 1771.

Nr: 62, 14:e mars 1772.

Nr: 63, 16:e mars 1772.

Nr: 67, 20:e mars 1772.

Nr: 78, 4:e maj 1772.

Nr: 102, 6:e maj 1772.

Nr: 104, 9:e maj 1772.

Nr: 111, 18:e maj 1772.

Nr: 119, 27:e maj 1772.

Nr: 123, 3:e juni 1772.

Nr: 125, 5:e juni 1772.

Nr: 128, 11:e juni 1772.

Nr: 144, 3:e juli 1772.

Nr: 151, 11:e juli 1772.

Nr: 150, 10:e juli 1772.

Nr: 153, 14:e juli 1772.

Nr: 158, 20:e juli 1772.

---

⁶⁰² Redaktörens identitet är omtvistad. Lars Anders Cherlin och Simon Stadenberg har föreslagits. Nordin 2000, 416.

Almänna Tidningar. Åren 1770–1772 tryckt i Stockholm: Grefingska tryckeriet.

Stycket 160. 31:e december 1770.

Nr: 77, 13:e juni 1770.

Nr: 50, 5:e augusti 1771.

Nr: 28, 4:e februari 1772.

Nr: 29, 5:e februari 1772.

Nr: 30, 6:e februari 1772.

Nr: 42, 20:e februari 1772.

Nr: 98, 2:e maj 1772.

Nr: 99, 4:e maj 1772.

Nr: 106, 13:e maj 1772.

Veckotidningar

Carlsronas Wekoblad: Politie- och commerce-Tidningar. Åren 1770–1772 tryckt i Karlskrona: Amiralitetsboktryckeriet.

Nr: 4, 25:e januari 1772.

Nr: 8, 22:e februari 1772.

Nr: 15, 11:e april 1772.

Nr: 32, 8:e augusti 1772.

Nr: 33, 15:e augusti 1772.

Inrikes Tidningar. Åren 1770–1772 tryckt i Stockholm: Johan Georg Lange.

Nr: 20, 9:e mars 1772.

Nr: 25, 26:e mars 1772.

Norrkiöpings Weckotidningar. Åren 1770–1772 tryckt i Norrköping: Johan Benjamin Blume.

Nr: 8, 23:e februari 1771.

Nr: 9, 2:e mars 1771.

Nr: 10, 9:e mars 1771.

Nr: 35, 29:e augusti 1772.

Stockholms Post-Tidningar. Åren 1770–1772 tryckt i Stockholm: Johan Georg Lange.

Nr: 89, 14:e november 1771.

Nr: 34, 30:e april 1772.

Månatliga tidskrifter

Almänna Magazine. Stockholm: Kongl. Finska boktryckeriet, utgivet 1770–1771.

Anförd litteratur

- Alfani, Guido & Ó Gráda, Cormac. "Famines in Europe: An Overview". *Famine in European history*. red. Alfani, Guido & Ó Gráda, Cormac. (Cambridge: Cambridge University press, 2017.) s. 1–24.
- Bennich-Björkman, Bo. "Affärer i politiskt tryck: Offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten" *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003.) s. 287–314.
- Berg, Bengt Åke. *Volatility, Integration and Grain Banks: Studies in Harvests, Ray Prices and Institutional Development of the Parish Magasins in Sweden in the 18th and 19th Centuries*. Diss., Handelshögskolan i Stockholm, 2007.
- Björkstrand, Jonas. "Anders Chydenius: Jag talar alenast för det ena lilla; men välsignade ordet Friheten". *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – Ett levande arv från 1766*. red. Wennberg, Bertil & Örtenhed, Kristina. (Stockholm: Sveriges riksdag, 2016.) s. 87–107.
- Boberg, Stig. *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787*. Diss. Göteborgs högskola, 1951.
- Bodensten, Erik. "A societal history of potato knowledge in Sweden c. 1650–1800". *Scandinavian Journal of History*, vol. 1, nr: 46, 2021: 42–62.
- Bodensten, Erik. *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*. Diss., Lunds universitet, 2016.
- Bosher, John. "The French Crisis of 1770". *History*, vol. 57, nr: 189, 1972: 17–30.
- Burius, Anders. *Ömhet om friheten: Studier i frihetstidens censurpolitik*. Diss., Uppsala universitet, 1984.
- Camporesi, Piero. *Bread of dreams: Food and fantasy in Early Modern Europe*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Carlsson, Ingemar. *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden": Sagan Om Hästen och Vår-Wisa i samtidspolitisk betydelse*. Diss., Lunds universitet, 1966.
- Charles, Loïc & Théré, Christine. "From Versailles to Paris: The Creative Communities of the Physiocratic Movement." *History of Political Economy*. vol. 43, nr: 1, 2011: 25–58.
- Charpentier, Fredrik, Seim, Andrea & Huhtamaa, Heli. "Climate and society in European history". *WIREs Climate Change*. vol. 12, nr: 2, 2020: 1–28.
- Claréus, Anders. "På offensiven: Bondeståndet under slutet av frihetstiden". *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 95–103.
- Collet, Dominik. *Die Doppelte Katastrophe: Klima und Kultur in der europäischen Hungerkrisis 1770–1772*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Collet, Dominik & Schuh, Maximilian. "Famines: At the interface of Nature and Society". *Famines during the little ice age: Socionatural entanglements in Premodern Societies*. red. Collet, Dominik & Schuh, Maximilian. (Cham: Springer, 2018.) s. 3–16.

- Collet, Dominik & Schuh, Maximilian. [red.] *Famines during the little ice age: Socionatural entanglements in Premodern Societies*. Cham: Springer, 2018.
- Collet, Dominik & Krämer, Daniel. "Germany, Switzerland & Austria". *Famine in European history*. red. Alfani, Guido & Ó Gráda, Cormac. (Cambridge: Cambridge University press, 2017.) s. 101–118.
- Collet, Dominik. "Predicting the Past? Integrating Vulnerability, Climate and Culture during Historical Famines". *Grounding Global Climate Change: Contributions from the Social and Cultural Sciences*. red. Greschke, Heike & Tischler, Julia. (Dordrecht: Springer Netherlands, 2015.) s. 39–57.
- Collet, Dominik. "Storage and starvation: public granaries as agents of "food security" in Early modern Europe". *Historical research*. vol. 4, nr: 35, 2010: 234–252.
- De Vincenti, Andrea. "Educationalizing Hunger: Dealing with the Famine of 1770/71 in Zurich". *Famines during the little ice age: Socionatural entanglements in Premodern Societies*. red. Collet, Dominik & Schuh, Maximilian. (Cham: Springer, 2018.) s. 195–208.
- Dobado-González, Rafael, García-Hiernaux, Alfredo & Guerrero, David E. "The Integration of Grain Markets in the Eighteenth Century: Early Rise of Globalization." *The Journal of Economic History*. vol 72, nr: 3, 2012: 671–707.
- Edvinsson, Rodney, Leijonhufvud, Lotta & Söderberg, Johan. "Väder, priser och skördar i Sverige". *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, red. Liljewall, Britt. (Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 2009), s. 115–136.
- Eriksson, Gunnar & Frängsmyr, Tore. (5:e uppl.) *Idéhistoriens huvudlinjer*. Wahlström & Widstrand, 2011. [1971].
- Evers, Artur. *Den svenska brännvinslagstiftningens historia under frihetstiden till hattväldets fall*. Lund, 1931.
- Frohnert, Pär. "Administration i Sverige under Frihetstiden" *Administration i Norden på 1700-talet*, red. Blomstedt, Yrjö (Universforl. cop.: Oslo, 1985.) s. 185–286.
- Greschke, Heike & Tischler, Julia. [red.] *Grounding Global Climate Change: Contributions from the Social and Cultural Sciences*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2015.
- Hallberg, Peter. "Den förlorade friheten: Historieskrivning och samhällskritik under sen frihetstid". *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 339–352.
- Heckscher, Eli. F. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Andra delen: Det moderna Sveriges grundläggning. Halvband 2*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1949.
- Herlitz, Lars. "Nordencrantz, Christernin och den monetära debatten på 1760-talet" *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 131–142.
- Holmberg, Claes-Göran, Oscarsson, Ingemar & Rydén, Per. *En svensk presshistoria*. Stockholm: Nordstedt, 1983.
- Hoyle, Richard. "Britain". *Famine in European history*. red. Alfani, Guido & Ó Gráda, Cormac. (Cambridge: Cambridge University press, 2017.) s. 141–165.

- Ihalainen, Pasi. ”I vilken mån talades det om folksuveränitet och representativ demokrati på den svenska riksdagen 1771–1772?” *Historisk Tidskrift för Finland*. vol. 2, nr: 93, 2008: 125–159.
- Lagerqvist, Lars. O. *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar*. 6:e uppl. Lund: Historiska media i samarbete med Kungl. Myntkabinettet, 2011. [1984].
- Leijonhufvud, Lotta & Retsö, Dag. ”Documentary evidence of droughts in Sweden between the Middle Ages and ca. 1800 CE”. *Climate of the past*. nr: 17, 2021: 2015–2029.
- Lindberg, Bo. *Den antika skevheten: Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2006.
- Lindberg, Bo. ”Inledning: Politisk kultur och idéer”. *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 13–22.
- Lindroth, Sten. (3:e uppl.) *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*. Stockholm: Nordstedts, 1997. [1978].
- Linnarsson, Magnus. ”Radicalism in the old regime: the challenge of parliamentary sovereignty in Sweden, 1769–70”. *Parliaments, Estates and Representation*. vol. 3, nr: 42, 2022: 233–252.
- Magnusson, Lars. *Från landskapslagar till stadsliberalism: Det ekonomiska tänkandet i Sverige*. Stockholm: Dialogos förlag, 2022.
- Magnusson, Lars. ”Den ekonomiska diskussionen under frihetstiden – ett framlängesperspektiv”. *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 25–38.
- Magnusson, Lars. *Äran, korruptionen och den borgerliga ordningen: Essäer från svensk ekonomihistoria*. Stockholm: Atlantis, 2001.
- Magnusson, Lars. (6:e uppl.). *Sveriges ekonomiska historia*. Studentlitteratur: Lund, 2016. [1996].
- Malmström, Carl Gustaf. (2:a uppl.). *Sveriges politiska historia från Konung Karls död till Stadshvälfningen 1772. Del 5*. Stockholm: Nordstedts, 1900. [1877].
- Malmström, Carl Gustaf. (2:a uppl.). *Sveriges politiska historia från Konung Karls död till Stadshvälfningen 1772. Del 6*. Stockholm: Nordstedts, 1901. [1877].
- Marknäs, Samuel. *Casting off Powder: The Death of the Powdered Wig and Birth of British Satorial Modernity, 1795-1812*. Masteruppsats. Uppsala universitet, 2021.
- Mattson, Annie. *Komediant och riksförrädare Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*. Diss., Uppsala universitet, 2010.
- Metcalf, Michael. ”Frihetstidens riksdag (1719–1772)” *Riksdagen genom tiderna*, red. Stjernquist, Nils. (Stockholm: Sveriges riksdag, 1985.) s. 117–158.
- Morell, Mats. ”Substinence Crises during the “Ancien” and “Nouveau Régime” in Sweden? An Interpretative Review”. *Historie & Measure*, vol. 26, nr: 1, 2011: 105–134.

- Nordin, Jonas. ”En revolution i tryck: Tryckfrihet och tryckproduktion i Sverige 1766–1772 och däromkring” *Vetenskapssocieteten i Lund: Årsbok 2020*, red. Möller, Daniel. (Lund: Lunds universitet, 2020.) s. 87–112.
- Nordin, Jonas. ”Från uppfostrade undersåtar till upplysta medborgare: Censur och tryckfrihet från medeltiden till 1700-talet”. *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – Ett levande arv från 1766*. red. Wennberg, Bertil & Örtenhed, Kristina. (Stockholm: Sveriges riksdag, 2016.) s. 25–58.
- Nordin, Jonas. ”Frihetstidens radikalism” *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 55–72.
- Nordin, Jonas. *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstiden till slutet av frihetstiden*. Diss., Stockholm universitet, 2000.
- Nurmiainen, Jouko. ”Gemensamma privilegier för ett odalstånd” *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 171–190.
- Ó Gráda, Cormac. *Eating People is Wrong: And Other Essays on Famine, Its Past, and Its future*. Princeton: Princeton University press, 2015.
- Oscarsson, Ingemar. ”Från statstidning till akademitidning 1734–1809”. *Världens äldsta post- och inrikestidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900-, och 2000-talet*. red. Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per. (Stockholm: Atlantis, 2005.) s. 131–236.
- Oscarsson, Ingemar. ”Rikets Frihet, Borgerlig Frihet, Skrif-Frihet: Görwell och den politiska Aristarchus 1769–1772”. *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 315–338.
- Oscarsson, Ingemar. ”Med tryckfrihet som tidig tradition, 1732–1809”. *Den svenska pressens historia: 1. I Begynnelsen (Tiden före 1830)*. red. Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per. (Stockholm: Ekerlid, 2000.) s. 98–215.
- Pulma, Panu. *Fattigvård i frihetstidens Finland: En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsamhälle*. Diss., Helsingfors Universitet, 1985.
- Pfister, Christian, and Rudolf Brázdil. “Social Vulnerability to Climate in the ‘Little Ice Age’: An Example from Central Europe in the Early 1770s.” *Climate of the Past*. vol. 2, nr: 2, 2006: 115–29.
- Pfister, Christian. “Climatic Extremes, Recurrent Crises and Witch Hunts: Strategies of European societies in Coping with Exogenous Shocks in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries”. *The Medieval History Journal*. vol. 1–2, nr: 10. 2007: 33–73.
- Post, John D. “The Mortality Crises of the Early 1770s and European Demographic Trends.” *The Journal of Interdisciplinary History*. vol. 21, nr: 1, 1990: 29–62.
- Peterson, Bo. ”Yppighets nytta och torftighets fägnad: Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning”. *Historisk tidskrift*. vol. 2, nr: 104, 1984. Stockholm.
- Roberts, Michael. (övers. Larsson, Lars Göran). (2:a sv. uppl.) *Sverige under frihetstiden 1719–1772*. Stockholm: Prisma, 2003. [1986, eng. uppl.].

- Runefelt, Leif. *Att hasta mot undergången: Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press, 2015.
- Runefelt, Leif. *Dygden som välståndets grund: Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens tänkande*. Stockholm: Stockholms universitet, 2005.
- Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar. *Förmoderna offentligheter: Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*. Lund: Academic Press, 2014.
- Sen, Amartya. *Poverty & Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon press, 1981.
- Sennefelt, Karin. ”Mellan hemligt och offentligt: Sven Hofman vid Riksdagen 1765–1766”. *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 209–227.
- Skuncke, Marie-Christine. ”Tryckfriheten i riksdagen 1760–62 och 1765–66.” *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – Ett levande arv från 1766*. red. Wennberg, Bertil & Örtenhed, Kristina. (Stockholm: Sveriges riksdag, 2016.) s. 109–144.
- Skuncke, Marie-Christine Skuncke. ”Medier, mutor och nätverk”. *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur, 1766–1772*, red. Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika. (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 255–286.
- Slavin, Philip. “Climate and famines: A historical reassessment”. *WIREs Climate Change*. vol: 7, 2016: 433–447.
- Spary, Emma. *Feeding France: New Sciences of Food: 1760-1815*. Cambridge: Cambridge University press, 2014.
- Spary, Emma. *Eating the Enlightenment: Food and the Sciences in Paris, 1670–1760*. University of Chicago Press: Chicago, 2012.
- Vege sack, Thomas von. *Smak för frihet: Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*. Stockholm: Natur och kultur, 1995.
- Vernon, James. *Hunger: A modern history*. Cambridge: Belknap, 2007.
- Åmark, Karl. *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*. Diss., Högskolan Stockholm, 1915.

Uppslagsverk och ordböcker

Svenskt Biografiskt Lexikon (Riksarkivet.se/SBL)

”Anders Nordencrantz” avläst 02.06.2023.

”Carl Gustaf Malmström” avläst 25.07.2023.

”Gustav Ruder” avläst 18.04.2023.

”Johan Simmingsköld” avläst 24.04.2023.

Svenska Akademiens Ordbok. (SAOB.se)

”Dyr-tid” avläst 25.03.2023.

”Förmögen” avläst 02.06.2023.

”Gärde” avläst 26.05.2023.

”Hungersnöd” avläst 25.03.2023.

”Kornjude” avläst 17.04.2023.

”Missväxt” avläst 25.03.2023.

”Svält” avläst: 25.03.2023.

Nationalencyklopedin. (NE.se)

”Adam Smith” avläst: 07.07.2023.

”Fysiokrater” avläst 01.05.2023.

”Hungersnöd” avläst 11.04.2023.

”Myntfot” avläst: 08.05.2023.

”Skjutsplikt” avläst 14.06.2023.

”Ståndsperson” avläst 14.08.2023.

”Ultima thule” avläst 24.05.2023.

